Univerzitetni rehabilitacijski inštitut
*Republike Slovenije - **Soča***
RAZVOJNI CENTER ZA ZAPOSLITVENO REHABILITACIJO

EVALVACIJA USPEŠNOSTI ZAPOSLOVANJA INVALIDOV V ZAPOSLITVENI REHABILITACIJI

mag. Aleksandra Tabaj
Predstojnica Razvojnega centra
za zaposlitveno rehabilitacijo

mag. Robert Cugelj
Generalni direktor URI SOČA

Ljubljana, november 2012

Naročnik:	**Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve,** **Direktorat za invalide, vojne veterane in žrtve vojnega nasilja** Kotnikova 28, 1000 Ljubljana
Izvajalec:	**Univerzitetni rehabilitacijski inštitut Republike Slovenije – Soča, Razvojni center za zaposlitveno rehabilitacijo** Linhartova 51, 1000 Ljubljana
Naslov poročila:	**EVALVACIJA USPEŠNOSTI ZAPOSLOVANJA INVALIDOV V ZAPOSLITVENI REHABILITACIJI**
Vodja delovne skupine	mag. Aleksandra Tabaj, URI SOČA - Razvojni center za zaposlitveno rehabilitacijo
Člani delovne skupine	mag. Aleksandra Tabaj, URI SOČA dr. Laura Južnik Rotar, Visoka šola za upravljanje in poslovanje Novo mesto Valentina Brecelj, URI SOČA Doroteja Volovec, Papilot mag. Jana Ponikvar, Šentprima Lea Kovač, ZRSZ
Datum izdaje poročila:	30. 11. 2012
Izvodi:	MDDSZ, Direktorat za invalide, vojne veterane in žrtve vojnega nasilja URI SOČA, Razvojni center za zaposlitveno rehabilitacijo, knjižnica, Spletna stran: http://www.ir-rs.si/sl/Razvojni_center_za_zaposlitveno_rehabilitacijo/
Odgovorna oseba:	mag. Robert Cugelj, Generalni direktor URI SOČA mag. Aleksandra Tabaj, predstojnica Razvojnega centra za zaposlitveno rehabilitacijo URI SOČA

Kazalo

Povzetek **3**

1. Uvod **4**

2. Zaposlovanje invalidov **5**

2.1 Statistični podatki 5
2.2 Oblike zaposlovanja invalidov 5
2.3 Finančne vzpodbude zaposlovanja invalidov 8

3. Osnovna izhodišča analize stroškov in koristi **11**

3.1 Pregled 11
3.2 Pregled ključnih faz analize stroškov in koristi 12
3.3 Kritike analize stroškov in koristi 18

4. Pregled nekaterih študij s področja evalviranja programov zaposlovanja **20**

5. Težave, skupne vsem evalvacijam **33**

6. Oblikovanje kazalnikov za evalvacijo učinkov **34**

7. Literatura in viri **37**

POVZETEK

Evalvacija programov je v splošnem potrebna zato, da pridobimo oceno o učinkih izvajanja nekega programa oziroma politike. Osnovni problem za modeliranje vzročnosti predstavlja dejstvo, da posameznika ne moremo hkrati opazovati v dveh stanjih, tj. posameznika ne moremo hkrati opazovati v stanju, ko je deležen obravnave (vključen v program zaposlovanja/proces zaposlitvene rehabilitacije) ter hkrati v stanju, ko obravnave ni deležen (ni vključen v program zaposlovanja/proces zaposlitvene rehabilitacije). Torej ni možno identificirati individualnega vzročnega učinka. Vzročni učinek oz. učinek programa zaposlovanja za posameznika tako definiramo kot razliko med rezultatom v primeru, ko je posameznik vključen v program zaposlovanja in rezultatom v primeru, ko posameznik ni vključen v program zaposlovanja. Ker podatkov o protidejstvenem stanju nimamo, lahko problem ocenjevanja učinkov programa zaposlovanja opredelimo kot problem manjkajočih podatkov. Ker učinkovitost programov zaposlovanja temelji na opazovanih podatkih, nimamo opravka s homogenimi skupinami, ki bi se razlikovale samo v statusu obravnave, pač pa se razlikujejo tako v opazovanih kot tudi v neopazovanih lastnostih. Zato je cilj, da poskušamo kontrolno skupino čim bolj približati eksperimentalni skupini v smislu, da sta si ti dve skupini čim bolj podobni glede opazovanih lastnosti. Slabo definirana kontrolna skupina je lahko vir prikrite pristranskosti.

1. UVOD

Računsko sodišče je v letu 2011 pripravilo Revizijsko poročilo Zaposlovanje invalidov v Republiki Sloveniji, ki je kot eno od ključnih ugotovitev izpostavilo potrebo po večletni evalvaciji oz. študiji stroškov in koristi za izdatke povezane s programi izvajanja. Na tej podlagi je Razvojni center za zaposlitveno rehabilitacijo pričel v letu 2012 pripravljati metodologijo za večletno evalvacijo, študijo stroškov in koristi oziroma povratnih analiz učinkov dosedanjih ukrepov zaposlitvene rehabilitacije invalidov glede na zastavljene politike, ukrepe in merljive cilje, kjer bodo podani izsledki in analize glede uspešnosti. Naloga je triletna in se bo nadaljevala v letu 2013 in 2014. V nalogi bomo predstavili osnovna izhodišča za pripravo modela evalvacije storitev zaposlitvene rehabilitacije, predlog vsebine posameznih elementov modela spremljanja, vire ter načine pridobivanja podatkov.

Naloga je zasnovana tudi na mednarodni primerljivosti take evalvacije, kar je kot ključno izpostavilo Računsko sodišče v navedenem priporočilu, zato so v nadaljevanju podrobno predstavljeni strokovni kriteriji evalviranja učinkov programov. Dodali smo tudi pregled študij evalviranja na področju zaposlovanja invalidov in zaposlitvene rehabilitacije.

2. ZAPOSLOVANJE INVALIDOV

2.1 Statistični podatki

Ugotavljamo, da je evalvacija izvajanja storite zaposlitvene rehabilitacije do sedaj vsebovala izključno zbiranje določenih statističnih podatkov in sicer:

- podatkov iz evidence Zavoda RS za zaposlovanje
- podatkov iz mesečnih poročil izvajalcev storitev MDDSZ-ju.

Zbiranje statističnih podatkov iz evidence Zavoda je izhajalo iz potreb Zavoda, zajema pa na mesečni in letni ravni naslednje podatke o:

- številu obravnavanih na rehabilitacijskih komisijah Zavoda (o osebah, ki so pridobile status invalida, pridobile status in pravico, pridobile pravico do zaposlitvene rehabilitacije),
- številu vključenih oseb v storitve,
- številu izdanih odločb o zaposljivosti (odločbe o podporni zaposlitvi, zaščitni zaposlitvi in nezaposljivosti),
- številu zaposlitev brezposelnih invalidov (skupno število, zaposlitve invalidov z odločbami o zaščitni oz. podporni zaposlitvi).

Baza podatkov Zavoda omogoča zajem zgoraj navedenih podatkov na ravni posameznih območnih služb zavoda, kot tudi za območje celotne Slovenije.

2.2 Oblike zaposlovanja invalidov

Poleg zaposlovanja v običajnem delovnem okolju so v skladu z Zakonom o zaposlitveni rehabilitaciji in zaposlovanju invalidov odprte in sistemsko urejene nove možnosti zaposlovanja invalidov v obliki podpornega, zaščitnega in kvotnega zaposlovanja. Zaposlitvena rehabilitacija se obravnava kot pravica invalida. Gre za sklop storitev, s katerimi se povečuje zaposljivost invalida in to tako, da se usposobi za ustrezno delo, se zaposli, zaposlitev obdrži oziroma, da v njej napreduje, ali da spremeni svojo poklicno kariero.

Po podatkih Zavoda in Sklada za vzpodbujanje zaposlovanja invalidov se še vedno večina invalidov zaposluje oz. je zaposlena v običajnem delovnem okolju, kar je v skladu z temeljnimi načeli rehabilitacije in zaposlovanja invalidov, ki izhajajo iz načela, da se posebne/segregirane ali delno segregirane oblike zagotavljajo izključno v primerih, ko ne glede na vsebino in obliko strokovne in druge podpore, ni moglo zagotoviti izhodov v običajne oblike.

<u>ZAŠČITNA ZAPOSLITEV</u>

Zaščitna zaposlitev je zaposlitev invalida na delovnem mestu in v delovnem okolju, prilagojenem delovnim sposobnostim in potrebam invalida, ki ni zaposljiv na običajnem delovnem mestu. Zaščitena delovna mesta zagotavljajo predvsem zaposlitveni centri, lahko pa tudi invalidska podjetja, ki določijo zaščitena delovna mesta skladno z 41. členom ZZRZI-C (Ur. list RS 87/2011). Tudi opravljanje dela invalida na domu je lahko opredeljeno kot zaščiteno delovno mesto.

Zaposlitveni center je pravna oseba posebnega pomena, ki zagotavlja zaščitena delovna mesta invalidom, ki zaradi invalidnosti dosegajo od 30 do 70 % pričakovanih delovnih rezultatov in jim je ZRSZ izdal odločbo, da so zaposljivi le na zaščitenih delovnih mestih. Invalidi, zaposleni na zaščitenih delovnih mestih, morajo biti strokovno vodeni in opravljati delo po navodilih strokovnih delavcev in sodelavcev (skladno z 9. členom ZZRZI-C), zaposlenih v zaposlitvenem centru, kar velja tudi v primeru, ko delovni procesi potekajo izven prostorov zaposlitvenega centra. Zaposlitveni centri morajo imeti najmanj pet zaščitenih delovnih mest. Število strokovnih delavcev in sodelavcev ne sme presegati 50 % zaposlenih invalidov na zaščitenih delovnih mestih (Pravilnik o zaposlitvenih centrih, Uradni list RS, št. 57/2012).

Invalidom, zaposlenim na zaščitenih delovnih mestih, zagotavlja zaposlitveni center delo na svojem sedežu, v svojih poslovnih enotah, na podlagi sklenjenih poslovnih pogodb pa občasno lahko tudi pri poslovnih partnerjih. Zaposlitveni center mora zagotavljati programe, ki vsem zaposlenim invalidom zagotavljajo stalno in neprekinjeno delo in vse pravice, ki izhajajo iz sklenjenega delovnega razmerja.

Izpolnjevanje pogojev za delovanje zaposlitvenega centra ugotavlja strokovna komisija, ki jo imenuje minister, pristojen za invalidsko varstvo. MDDSZ z odločbo ugotovi, ali so izpolnjeni pogoji za delovanje zaposlitvenega centra. Na podlagi dokončne odločbe se zaposlitveni center vpiše v razvid zaposlitvenih centrov, ki ga vodi ministrstvo, pristojno za invalidsko varstvo. V razvid zaposlitvenih centrov je trenutno vpisanih 32 zaposlitvenih centrov, ki skupaj zaposlujejo 314 invalidov na zaščitenih delovnih mestih *(Vir: MDDSZ, oktober 2012)*. Njihova regijska zastopanost je naslednja: Pomurska (4), Podravska (10) , Koroška (1), Savinjska (3), Zasavska (0), Spodnje posavska (1), Jugovzhodna Slovenija (0), Osrednjeslovenska (6), Gorenjska (5), Notranjsko-kraška (1) , Goriška (0), Obalno-kraška (1).

PODPORNA ZAPOSLITEV

Podporna zaposlitev je zaposlitev invalida na delovnem mestu v običajnem delovnem okolju s strokovno in tehnično podporo invalidu, delodajalcu in delovnemu okolju. Invalidu se lahko pri uvajanju v delo, na delovnem mestu in pri vključevanju v delovno okolje zagotavlja strokovna podpora z informiranjem, svetovanjem in usposabljanjem, osebno asistenco, spremljanjem pri delu, razvojem osebnih metod dela in ocenjevanjem njegove delovne uspešnosti ter tehnična podpora s prilagoditvijo delovnega mesta in sredstev za delo. Delodajalcu in delovnemu okolju invalida se zagotavlja strokovna podpora z informiranjem in svetovanjem.

KVOTNO ZAPOSLOVANJE

Formalno je bil kvotni sistem v Sloveniji uzakonjen že leta 2004 in sicer s sprejemom Zakona o zaposlitveni rehabilitaciji in zaposlovanju invalidov, vendar je do njegove realizacije prišlo šele z letom 2006. Decembra 2005 je Vlada RS na predlog Ekonomsko socialnega sveta sprejela višino kvote za zaposlovanje invalidov v gospodarskih dejavnostih. 29. marca 2007 pa je sprejela novo uredbo o določitvi kvote, saj so na podlagi približno enoletnega izvajanja kvotnega sistema ugotovili razlike v številu zaposlenih invalidov po dejavnostih, v primerjavi s

skupnim številom vseh zaposlenih. V začetku izvajanja so bile kvote razporejene v pet razredov, po novi uredbi pa so razdeljene le na tri. Kvota se giblje med 2 % in 6 %. Kvotni sistem je pomembna novost, ki jo zakon prinaša kot ukrep pozitivne diskriminacije, s katerim je mogoče zmanjšati število brezposelnih invalidov. Kvotni sistem pomeni obvezno zaposlovanje določenega števila invalidov ali sklepanje poslovnih pogodb v predpisani višini ali plačevanje prispevkov za namene pospeševanja zaposlovanja invalidov. Višina kvote se lahko razlikuje glede na velikost delodajalca, saj se za tiste delodajalce, ki zaposlujejo manj kot 50 delavcev, zniža za 1 odstotno točko, vendar pa ne more biti nižja od zakonsko določenega 2 odstotka. Po Zakonu o zaposlitveni rehabilitaciji in zaposlovanju invalidov je višina kvote po posameznih dejavnostih različna, določi jo Vlada RS z uredbo na predlog Ekonomsko socialnega sveta.

Tabela 1: Uredba o določitvi kvote za zaposlovanje invalidov

% kvote	**Dejavnost**
2%	➢ trgovina; vzdrževanje in popravila motornih vozil, ➢ gostinstvo, ➢ informacijske in komunikacijske dejavnosti, ➢ finančne in zavarovalniške dejavnosti, ➢ strokovne, znanstvene in tehnične dejavnosti, ➢ dejavnost javne uprave in obrambe; dejavnost obvezne socialne varnosti, ➢ kulturne, razvedrilne in rekreacijske dejavnosti, ➢ druge dejavnosti;
3%	➢ gradbeništvo, ➢ promet in skladiščenje, ➢ poslovanje z nepremičninami, ➢ izobraževanje;
6%	➢ kmetijstvo in lov, gozdarstvo, ribištvo, ➢ rudarstvo, ➢ predelovalne dejavnosti, ➢ oskrba z električno energijo, plinom in paro, ➢ oskrba z vodo; ravnanje z odplakami in odpadki; saniranje okolja, ➢ druge raznovrstne poslovne dejavnosti in ➢ zdravstvo in socialno varstvo.

Vir: UL RS, št. 21/2008

Z uveljavitvijo novega Zakona o zaposlitveni rehabilitacij in zaposlovanju invalidov, le-ta določa zaposlovanje invalidov za vse delodajalce, ki imajo najmanj 20 zaposlenih delavcev. Spremenjena zakonodaja na področju delovnih razmerij ter pokojninskega in invalidskega zavarovanja daje delodajalcem možnost odpuščanja invalidov tudi iz poslovnih razlogov, vendar morajo o predvidenem odpustu invalida obvestiti komisijo, ki preveri ali delodajalec res ne more zagotoviti invalidu ustreznega dela glede na njegovo invalidnost.

INVALIDSKA PODJETJA

Invalidska podjetja so zaradi zagotavljanja delovnih mest za invalide gospodarske družbe posebnega pomena. Predstavljajo neke vrste socialno ekonomijo, v praksi so postala ena

izmed možnosti zaposlovanja invalidov. Njihovo ustanavljanje se je začelo že pred letom 1976, in sicer z ustanavljanjem invalidskih delavnic, ki so se obdržale do leta 1988, ko so se preoblikovale v invalidska podjetja. Od leta 1988, ko smo imeli v Sloveniji 11 invalidskih podjetij, se je njihovo število zelo. povečalo. Skladno s 83. členom ZZRZI vodi Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve ***Register invalidskih podjetij v Republiki Sloveniji***. V register je vpisanih 145 delujočih invalidskih podjetij (Vir: MDDSZ, november 2012).

Tabela 2: Število vseh zaposlenih in število zaposlenih invalidov v invalidskih podjetjih

Mesec/Leto	Število VSEH zaposlenih v invalidskih podjetjih	Število zaposlenih INVALIDOV v invalidskih podjetjih
12/2009	13.278	5.708
12/2010	12.347	5.364
12/2011	11.802	5.449
9/2012	11.641	5.795

Vir: MDDSZ, november 2012

Invalidska podjetja so podjetja, v katerih se usposabljajo in zaposlujejo invalidi, ki se glede na svojo invalidnost in preostalo delovno zmožnost ter glede na svoje zdravstveno stanje ne morejo usposabljati in zaposliti pod enakimi pogoji kot drugi invalidi. Invalidska podjetja poslujejo po načelih, po katerih poslujejo drugi gospodarski subjekti. Pravna podlaga za ustanavljanje invalidskih podjetij je določena v Zakonu o zaposlitveni rehabilitaciji in zaposlovanju invalidov, ki natančneje opredeljuje pogoje delovanja, postopek pridobitve statusa, način poslovanja, način delitve dobička, določa vpliv države na lastništvo in vpliv pri sprejemanju odločitev ter tudi obvezno revizijo računovodskih izkazov.

2.3 Finančne vzpodbude zaposlovanja invalidov

Vlada RS je na podlagi Zakona o zaposlitveni rehabilitaciji in zaposlovanju invalidov sprejela Akt o ustanovitvi Sklada RS za vzpodbujanje zaposlovanja invalidov. Ustanoviteljica je Republika Slovenija, soustanovitelja pa sta Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje RS ter Zavod RS za zaposlovanje[1].

Sklad odloča o pravicah in obveznostih invalidov in delodajalcev, predvsem pri nadzoru nad izpolnitvijo obveznosti zaposlovanja določenega števila invalidov, subvencioniranju plač invalidov, stroških prilagoditve delovnega mesta, storitvah v podpornem zaposlovanju in drugih finančnih vzpodbudah v skladu z Zakonom.

Sklad zagotavlja vrsto finančnih vzpodbud in sicer:

- subvencije plač invalidom,
- plačilo stroškov prilagoditve delovnega mesta in sredstev za delo invalida,
- plačilo stroškov storitev v podpornem zaposlovanju,

[1] V letu 2012 je Vlada Republike Slovenije pričela postopke v zvezi z reorganizacijo skladov, po katerem se ne predvideva več samostojno delovanje Sklada za vzpodbujanje zaposlovanja invalidov. V času priprave poročila postopki še niso bili končani.

- oprostitev plačila prispevkov za pokojninsko in invalidsko zavarovanje zaposlenih invalidov,
- nagrade za preseganje kvote,
- letne nagrade delodajalcem za dobro prakso na področju zaposlovanja invalidov in
- druge vzpodbude na področju zaposlovanja invalidov in ohranjanje delovnih mest za invalide in druge razvojne vzpodbude.

Subvencija plač invalidov

Subvencija plače je pravica invalida, zaposlenega v zaščitni zaposlitvi, lahko pa tudi v podporni zaposlitvi ali v invalidskem podjetju. Osnova za izračun subvencije plače invalida je minimalna plača. Višina subvencije plače invalida je odvisna od stopnje invalidnosti oziroma njegovega doseganja delovnih rezultatov. Ocenjevanje delovnih rezultatov je ena od storitev zaposlitvene rehabilitacije in jo izvajajo javni zavodi, ki izpolnjujejo predpisane pogoje, ter koncesionarji (UL RS, št. 117/2005). Invalidi so upravičeni do naslednjih odstotkov subvencije plače glede na obliko zaposlitve:

- v zaščitni zaposlitvi od 30% do 70% minimalne plače,
- v podporni zaposlitvi od 5% do 30% minimalne plače,
- v invalidskem podjetju od 5% do 30% minimalne plače.

Invalidi niso vedno upravičeni do subvencije plače ampak le, če dosegajo nižje delovne rezultate od pričakovanih delovnih rezultatov neinvalida na konkretnem delovnem mestu. Delodajalec je dolžan invalidu izplačati mesečno plačo, ki je najmanj minimalna, subvencijo pa mu povrne na podlagi zahtevka Sklada za spodbujanje zaposlovanja invalidov za pretekli mesec. Delodajalci so s tako ureditvijo za vse invalide dolžni izplačevati plače v skladu s kolektivnimi pogodbami.

Plačilo stroškov prilagoditve delovnega mesta in sredstev za delo invalida

Takšno plačilo lahko pri Skladu uveljavlja delodajalec, ki namerava zaposliti brezposelnega invalida za najmanj 12 mesecev, in sicer v primeru, ko ni drugega zavezanca za plačilo. Vlogi mora priložiti:

- individualni načrt primerne prilagoditve delovnega mesta in sredstev za delo (ta načrt lahko predloži tudi izvajalec zaposlitvene rehabilitacije),
- dokazilo o invalidnosti,
- odločbo ZRSZ o zaposljivosti v podporni ali zaščitni zaposlitvi, če jo ima
- dva specificirana predračuna stroškov primerne prilagoditve dveh različnih dobaviteljev ali izvajalcev prilagoditve,
- izjavo o nameravani zaposlitvi invalida za najmanj 12 mesecev.

Sklad financira stroške primerne prilagoditve v višini dejanskih stroškov v skladu z določilo, da so upravičeni stroki plačila prilagoditve tisti stroški, ki jih je treba dodati stroškom, ki bi pri delodajalcu nastali, če bi zaposlovali delavce, ki niso invalidi. Upravičeni stroški ne smejo presegati 100 % upravičenih stroškov, opredeljenih v 42. Členu Uredbe o splošnih skupinskih izjemah.

Plačilo stroškov storitev v podpornem zaposlovanju

Plačilo stroškov storitev v podpornem zaposlovanju lahko uveljavlja delodajalec na podlagi izdelanega individualnega načrta podpore invalidu in delodajalcu do višine 30 ur mesečno, če invalid nima več pravice do zaposlitvene rehabilitacije in ima z invalidom sklenjeno pogodbo o podporni zaposlitvi.

Oprostitev plačila prispevkov za pokojninsko in invalidsko zavarovanje

Delodajalci z najmanj 20 zaposlenim, ki presegajo kvoto, delodajalci, ki imajo manj kot 20 zaposlenih in zaposlujejo invalide ter samozaposleni invalidi, lahko pri Skladu uveljavljajo oprostitev plačila prispevkov za obvezno pokojninsko in invalidsko zavarovanje. Oprostitev plačila prispevkov PIZ po odločbi Sklada velja za ves čas preseganja kvote

Nagrada za preseganje kvote

Nagrado za preseganje kvote lahko uveljavlja delodajalec, ki zaposluje invalide nad predpisano kvoto in tisti delodajalec, ki zaposluje invalide, če zaposluje manj kot 20 delavcev, če invalidnost ni odraz poškodb pri delu ali poklicne bolezni pri tem delodajalcu.
Nagrada za preseganje kvote je v višini 25 % minimalne plače mesečno za vsakega zaposlenega invalida nad predpisano kvoto. Čas prejemanja nagrade na podlagi odločbe, ki priznava pravico do nagrade, je največ 12 mesecev z možnostjo, da lahko po izteku pravice delodajalec ponovno odda vlogo za uveljavljanje nagrade.

Letne nagrade za dobro prakso

Letne nagrade za dobro prakso naj bi uveljavljali delodajalci s prijavo na javni natečaj Sklada, v katerem so opredeljena merila za izbor delodajalcev z dobro prakso na področju zaposlovanja invalidov. Vendar do takega razpisa sklada ni nikoli prišlo. V letu 2011 pa je bila novelirana tudi ta določba, ki za nosilca razpisa določa Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve.

3. OSNOVNA IZHODIŠČA ANALIZE STROŠKOV IN KORISTI

3.1 Pregled

Analiza stroškov in koristi je že dolgo del evalvacije javnih programov. Čeprav je analiza stroškov in koristi pogosto povezana z drugimi vrstami ekonomskih evalvacij, se običajno nanaša na primerjavo denarnih stroškov in koristi programa z namenom, da se določi uspešnost programa (kar pomeni, da se ugotavlja, ali koristi programa presegajo stroške), ali pa da se stroški in koristi primerjajo z neko drugo, alternativno uporabo sredstev.

Analiza stroškov in koristi temelji na določenih ekonomskih konceptih. Potrebe po vladni intervenciji na prostem trgu so potrebne, ko ne zadostimo vsem pogojem popolne konkurence. Popolna konkurenca se nanaša na sistem prostega trga, kjer dosegamo idealno stanje, v katerem nobeno dejanje na trgu (npr. realokacija ali redistribucija sredstev, dobrin, storitev) ne povzroči, da bi bil kdo na boljšem na račun slabšega položaja nekoga drugega (v ekonomski terminologiji takšna situacija predstavlja načelo Paretove učinkovitosti). Ko je zadoščeno pogojem popolne konkurence sta ponudba in povpraševanje uravnoteženi, odražajo se želje proizvajalcev in potrošnikov, trg naj bi bil učinkovit. Vendar pa v realnosti tržni sistem nima vgrajenih nekih mehanizmov, ki bi zagotavljali enakomerno porazdelitev resursov. Iz modela prostega trga izhaja, da so vladne intervencije potrebne v razmerah tržnih nepravilnosti, ko pogojem popolne konkurence ni zadoščeno oziroma tržni sistem sam ne uspe zagotoviti enakomerne porazdelitve resursev. Ekonomski razlog za evalvacijo javnih programov je v tem, da se določi najbolj uspešna alternativa vladne intervencije v smislu politike oziroma programa, ko so le-ti potrebni, da se trg premakne nazaj v stanje popolne konkurence.

Tudi samo ime analize izhaja iz ekonomske terminologije. Pojmovanje stroškov in koristi je z ekonomskega vidika malce drugačno kot pa je splošno pojmovanje stroškov in koristi. Z ekonomskega vidika strošek predstavlja mero vrednosti, ki jo družba nameni za uporabo njenih resursev. V ekonomiji tudi razlikujemo med različnimi vrstami stroškov. Najbolj pogosto uporabljen koncept je koncept oportunitetnih stroškov, ki so stroški izgubljenih priložnosti. Koncept stroškov, ki se tudi uporablja v analizi stroškov in koristi, je koncept zasebnih in družbenih stroškov oziroma koristi – to so stroški oziroma koristi, ki jih ima posameznik in na drugi strani stroški oziroma koristi, ki jih imajo vsi člani družbe. Med zasebnimi in družbenimi stroški oziroma koristmi pa so stroški oziroma koristi, ki jih imajo davkoplačevalci in s tem vlada. Koristi pa se na drugi strani nanašajo na koristnost izidov samega projekta, kateremu smo namenili sredstva. Čeprav so koristi običajno zasnovane oziroma izražene v denarnem smislu, pa sam ekonomski pomen koristi (stroškov) ni omejen zgolj na te koristi, ki se lahko izrazijo v denarnem smislu. Stroški in koristi vključujejo razliko med denarnimi oziroma oprijemljivimi stroški in koristmi in nedenarnimi oziroma neoprijemljivimi stroški in koristmi. Na ravni posameznika lahko na primer nedenarne koristi vključujejo dejavnike kot so povečanja kakovost življenja, boljša samopodoba in znanje pridobljeno z udeležbo v nekem programu (npr. zaposlitvena rehabilitacija, zaposlovanje ipd.), medtem ko nedenarni stroški lahko vključujejo izgubo prostega časa zaradi udeležbe v programu zaposlovanja. Pomembno je tudi, da če je kot dejavnik v analizi vključena dolžina trajanja programa, je potrebno tako stroške in koristi diskontirati z ustreznim diskontnim

faktorjem, da dobimo realne vrednosti stroškov in koristi programa in da lahko na tej osnovi izvedemo primerjave.

Že od leta 1920 dalje se je za ocenjevanje programov zaposlovanja uporabljala analiza stroškov in koristi ter ostale raziskovalne metode. Ena prvih analiz stroškov in koristi za program poklicne rehabilitacije (Berkowitz, 1988) navaja razmerje koristi/stroški, ki je deset proti ena. Conley (1969) je vzpostavil osnovni model stroškov in koristi za ocenjevanje programov zaposlitvene rehabilitacije na podlagi podatkovne baze R-300. Podobno študijo je izpeljal tudi Bellante (1971). Oba omenjena osnovna modela vključujeta stroške storitev in režijske stroške, medtem ko koristi vključujejo razliko med pred-programskimi in po-programskimi dohodki, povečanje davčnih prispevkov ter zmanjšanje javnih državnih pomoči. V omenjenih analizah se tudi kontrolira demografske in ostale spremenljivke za specifične skupine za ugotavljanje problema pristranskosti. V letih 1970 in 1980 so raziskovalci uporabljali različne pristope, predpostavke in podatke za oceno uspešnosti programa zaposlitvene rehabilitacije. Večina študij vključuje visoko razmerje med koristmi in stroški. Na drugi strani pa so te študije še vedno vključevale slabosti in pomanjkljivosti v dohodkovnih in stroškovnih podatkih. V nadaljnjih študijah so se raziskovalci spraševali o uporabi in zanesljivosti podatkov in metodologije stroškov in koristi, posledično je število raziskav o uspešnosti programa zaposlitvene rehabilitacije upadlo. Študije, ki so sledile, so poskušale preseči pomanjkljivosti obstoječih modelov stroškov in koristi. Dean in Dolan (1987, 1991) sta razvila tehnike, da bi odpravila slabosti obstoječih ekonomskih podatkov zaposlitvene rehabilitacije. To je na primer vključevalo uporabo kontrolne skupine, uporabo longitudinalnih podatkov o dohodkih, izboljšanje podatkov o stroških in dohodkih preko razširjenih podatkovnih baz.

3.2 Pregled ključnih faz analize stroškov in koristi

Ko govorimo o normativnem pogledu na ekonomijo (kar pomeni, da je cilj podati predloge ekonomski politiki), je ocenjevalni kriterij ekonomska uspešnost. Osnovna ideja, ki se povezuje s temeljnim ekonomskim problemom je ta, da se z danimi redkimi viri doseže maksimalni možni učinek. Analiza stroškov in koristi je osnovno orodje, ki ga ekonomisti uporabljajo, da ugotovijo, ali je določena ekonomska politika ali predlog ekonomske politike ekonomsko uspešen. V najbolj splošnem pojmovanju je analiza stroškov in koristi agregator vseh vplivov za vse vključene stranke v določenih časovnih trenutkih. Vse vplivi, tako pozitivni kot negativni, se prevedejo na skupno denarno enoto, pri čemer je kriterij stroškov in koristi preprosto test v smislu, ali koristi presegajo stroške. Če so neto koristi pozitivne, potem je ekonomska politika uspešna.

Analiza stroškov in koristi, ki se uporablja za analizo javnih politik, se razlikuje od finančne analize v zasebnem sektorju. Analiza stroškov in koristi upošteva več kot samo finančne stroške in koristi s tem namenom, da se oceni neto učinek ekonomske politike na socialno blaginjo vseh. Iz tega razloga se pogosto označuje tudi kot analiza socialnih stroškov in koristi.

Vsaka analiza stroškov in koristi je različna glede na izbrano metodologijo in sprejete predpostavke. Kljub vsemu pa ostajajo nekateri temeljni koncepti, ki so skupni večini aplikacij

analize stroškov in koristi. Vsaka analiza stroškov in koristi zajema različne faze oziroma korake. Nekatere ključne korake navajamo v nadaljevanju.

Definicija projekta

Ta faza bo vključevala realokacijo predlaganih sredstev ter opredelitev tistih, ki bodo od nečesa imeli koristi in tistih, ki bodo od nečesa imeli izgube. Realokacija predlaganih sredstev je potrebna, saj projekta ne moremo oceniti, če ne vemo kaj je predmet ocene. Na drugi strani je opredelitev tistih, ki bodo imeli koristi in tistih, ki bodo imeli izgube potrebna zato, da ugotovimo, kakšna je populacija, ki bo osnova za agregiranje stroškov in koristi.

Identifikacija projektnih vplivov

Ko je projekt enkrat definiran, je naslednja faza ta, da identificiramo vse tiste vplive, ki bodo rezultat implementacije projekta. Če se projekt na primer nanaša na gradnjo mostu, bi ta faza vključevala opredelitev vseh sredstev, potrebnih za gradnjo mostu (beton, jeklo, delovne ure); učinke na lokalno stopnjo brezposelnosti; učinke ne prehodnost prometa; učinke na cene lokalnih nepremičnin. Dva pomembna koncepta tukaj sta dodatnost in izrinjanje. Dodatnost se nanaša na neto učinke projekta. Če bi vlada ocenjevala vpeljavo nižjih omejitev hitrosti z namenom, da bi dosegla zmanjšanje prometnih nesreč, potem bi morali te koristi meriti v neto smislu vsakega zmanjšanja števila prometnih nesreč, ki bi se bil pojavil brez tega vladnega ukrepa (na primer zaradi izboljšav na avtomobilih). Do učinka izrinjanja pa lahko pride iz dveh razlogov. Vzemimo, da se zgradi nova tovarna v neki regiji določene države. Ali bo nova tovarna povzročila izrinjanje proizvodnje ostalih obstoječih tovarn v katerikoli drugi regiji te države? Če je temu tako, potem je potrebno upoštevati tudi te učinke izrinjanja, kot tudi to, ali so proizvodi teh tovarn popolnoma homogeni. Ker je to redko, se problem popolnega izrinjanja ne pojavlja velikokrat. Na drugi strani pa nova tovarna ne povzroči izrinjanja proizvodnje v tej državi, pač pa se to lahko zgodi v sosednjih državah (regijah), ki so s to nekako povezane.

Kateri učinki so ekonomsko relevantni?

Vzemimo, da je družba zainteresirana, da se maksimizira koristnost vseh v družbi. Te koristnosti so med drugim odvisne tudi od stopnje potrošnje tržnih in netržnih dobrin. Tržne dobrine vključujejo na primer banane in gledališke vstopnice, netržne dobrine pa vključujejo na primer razgled in čisti zrak. Cilje analize stroškov in koristi je izbrati tiste projekte, ki prispevajo k celotni socialni koristnosti s tem, da se povečuje vrednost potrošnih dobrin in lepih razgledov za več kot znaša potrošnja ostalih dobrin, ki prinašajo neko koristnost. Kaj se torej šteje kot pozitivni vpliv, kar bo od sedaj pojmovano kot korist? To bo bodisi povečanje kvantitete ali kvalitete dobrin, ki generirajo pozitivno koristnost (storitve se upoštevajo analogno) ali zmanjšanje njihovih cen. To, kar se šteje kot strošek (negativni vpliv), bo vključevalo kakršnokoli zmanjšanje kvantitete ali kvalitete teh dobrin ali povečanje njihovih cen. Ti negativni učinki tudi vključujejo uporabo sredstev (inputov za proizvodnjo), saj na primer ena ura dela porabljena za gradnjo mostu ali vreča cementa porabljena za gradnjo mostu ne moreta biti uporabljena simultano pri gradnji jezu. Gre za koncept oportunitetnih stroškov.

Fizična kvantifikacija relevatnih učinkov

Ta korak vključuje določitev fizičnih zneskov za tokove stroškov in koristi in določitev, kdaj v času se bodo pojavili. V primeru gradnje mostu, bi to vključevalo: število avtomobilov, ki letno prečkajo most; prihranke na času zaradi uporabe mostu namesto na primer trajekta; število let, v katerih ne bo potrebnih večjih popravkov mostu ter obseg ribje populacije, ki bo motena. Vsi izračuni, ki potekajo v tej fazi, so podvrženi določenim stopnjam negotovosti. Na primer učinek na ribjo populacijo je zelo težko napovedati, medtem ko je določitev količine betona in jekla za gradnjo mostu relativno enostavno napovedati. V nekaterih primerih je možno pripisati verjetnost negotovim dogodkom in tako izračunati pričakovano vrednost. Vzemimo, da inženirji vedo, da bo s 30% verjetnostjo most zdržal 10 let, s 50% verjetnostjo, da bo zdržal 15 let in z 20% verjetnostjo, da bo zdržal 20 let. Pričakovana vrednost življenjske dobe mostu bi bila tako (0,3*10)+(0,5*15)+(0,2*20)=14,5 let. Koncept pričakovane vrednosti se lahko enakovredno uporabi tudi pri denarnih tokovih.

Denarno vrednotenje relevantnih učinkov

Da bi lahko zagotovili primerljivost fizičnih mer učinkov, jih je potrebno izraziti v skupni enoti mere. Skupna enota mere v analizi stroškov in koristi je denar. Trgi generirajo relativne vrednosti vseh trgovanih dobrin in storitev kot relativne cene. Cene so v tem primeru uporabne, ko primerjamo tone jekla s privarčevanimi delovnimi urami, čeprav oba kazalca nista med seboj neposredno primerljiva, podata pa vendarle neko indikacijo o njuni trenutni relativni redkosti. Cene podajo uporabne informacije. Analitik mora tako (i) napovedati cene za vrednostne tokove v prihodnosti, (ii) popraviti tržne cene, kjer je to potrebno ter (iii) izračunati cene (relativne vrednosti v skupnih enotah mere), kjer to ne obstaja.

Poudarimo, da se upoštevajo relativne oziroma realne spremembe cen ter diskontiranje po realni diskontni stopnji. Nominalne zgodovinske vrednosti se lahko pretvorijo v realne vrednosti ob upoštevanju cenovnega indeksa. Najbolj splošna mera sprememb cen bi bil indeks cen življenjskih potrebščin in ne nek projektno specifičen indeks, saj analitika zanima sprememba blaginje v najširšem (ekonomskem) smislu.

Vzemimo naslednji primer, prikazan v tabeli 1: za javni tranzitni sistem se pričakujejo zaslužki, ki so podani v drugem stolpcu tabele 1. Leto nič je prvo leto delovanja. Če se za stopnjo inflacije pričakuje, da bo skozi obdobja ostala konstantna pri 5%, potem bodo realne vrednosti donosov takšne, kot sto prikazane v tretjem stolpcu tabele 1.

Tabela 1: Nominalne in realne koristi

Leto, v katerem se korist pojavi	Nominalna vrednost koristi	Realna vrednost koristi
0	400	400
1	440	419
2	750	680
3	825	713

Realna vrednost koristi je enaka $B_t(1+p)^{-1}$, kjer je p inflacijska stopnja (torej 1+p=1,05) in t število let. Nalogi (ii) in (iii) vključujeta prilagoditev tržnih cen. V popolnoma konkurenčnem trgu, kjer veljajo določene predpostavke (veliko število kupcev in proizvajalcev, popolne

informacije, homogeni proizvodi, odsotnost eksternalij), ravnotežna cena označuje mejne socialne stroške (MSC) in mejne socialne koristi (MSB) proizvodnje ene enote dobrine. To je zaradi tega, ker so oportunitetni stroški proizvodnje podani s krivuljo ponudbe, krivulja povpraševanja pa odraža mejno pripravljenost za plačilo. Jasno je, da bo veliko primerov, kjer je tržna cena slab indikator tako mejnih socialnih stroškov kot tudi mejnih socialnih koristi. V teh primerih se lahko uporabijo t.i. senčne cene (shadow prices), ki odražajo dejansko redkost sredstev. Razlikujemo lahko med tremi primeri:

1. nepopolna konkurenca
2. vladna intervencija na trgu ter
3. odsotnost trga

1. Nepopolna konkurenca

Če obstaja nepopolna konkurenca na trgu, potem običajno tržna cena ni enaka mejnim stroškom. Slika 1 prikazuje monopolistovo krivuljo povpraševanja.

Slika 1: Cena in mejni stroški za monopolista

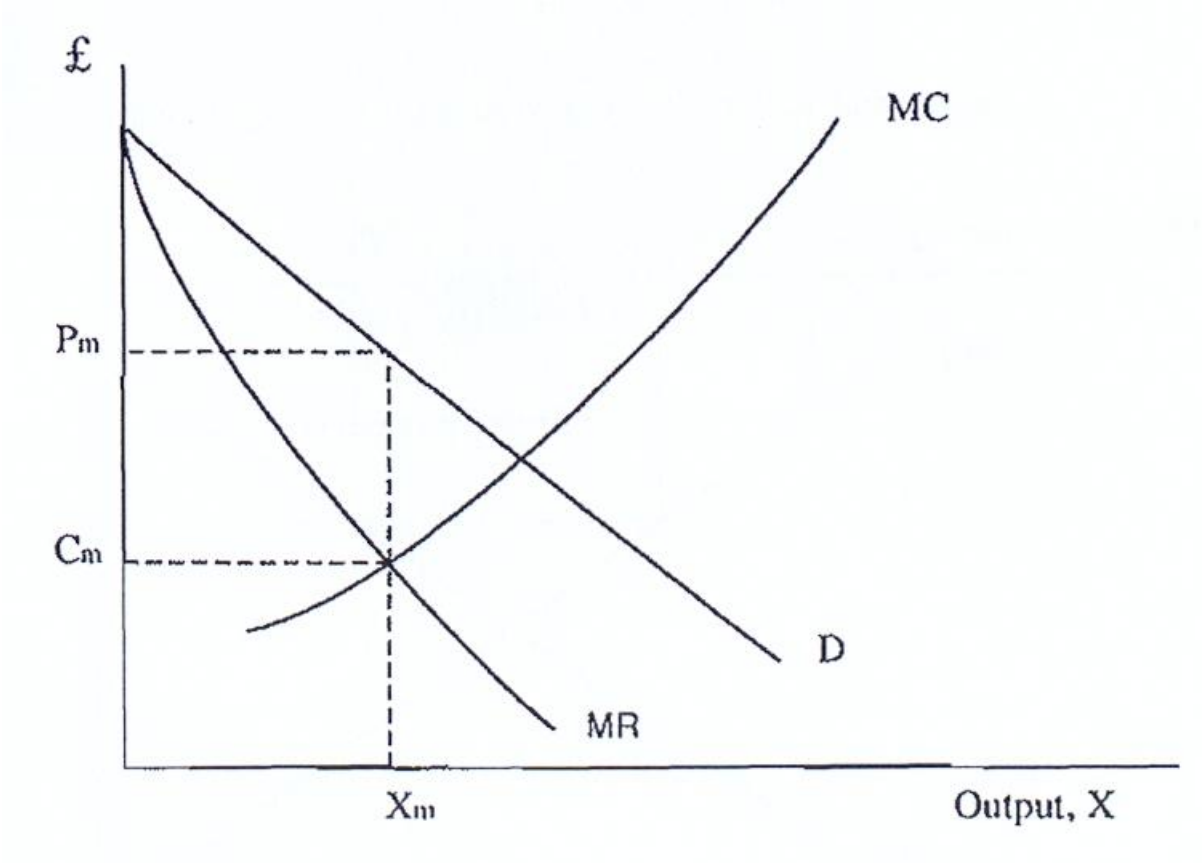

Vir: Hanley in Spash, 1993.

Monopolist maksimizira svoj profit tako, da proizvaja količino X_m pri ceni P_m. Vzemimo, da je proizvodnja monopolista enaka njegovemu inputu. Dokler bodo vsi potrošniki lahko kupovali pri ceni P_m, bo dejanski strošek dodatne enote proizvoda za družbo C_m (in ne P_m), torej monopolistov mejni strošek. To bo veljalo če in samo če so vsi stroški družbe od proizvodnje proizvoda X na ramenih monopolista (torej, če ne obstajajo zunanji stroški proizvodnje).

2. Vladna intervencija

Vzemimo primer projekta, ki bo pripeljal do povečanja kmetijske proizvodnje. Kako naj ovrednotimo dodatno enoto kmetijske proizvodnje? Če se pričakuje večji pridelek pšenice in posledično večja prodaja pšenice, potem tržna cena zagotovo prikazuje MSB. To pa ne bo držalo, če vlada umetno drži ceno pšenice nad svetovno tržno ceno. Veliko vlad podpira kmetijski sektor in večina jih to izvaja preko umetnega vzdrževanja višjih cen.

Slika 2: Vrednost proizvoda pri vladni intervenciji

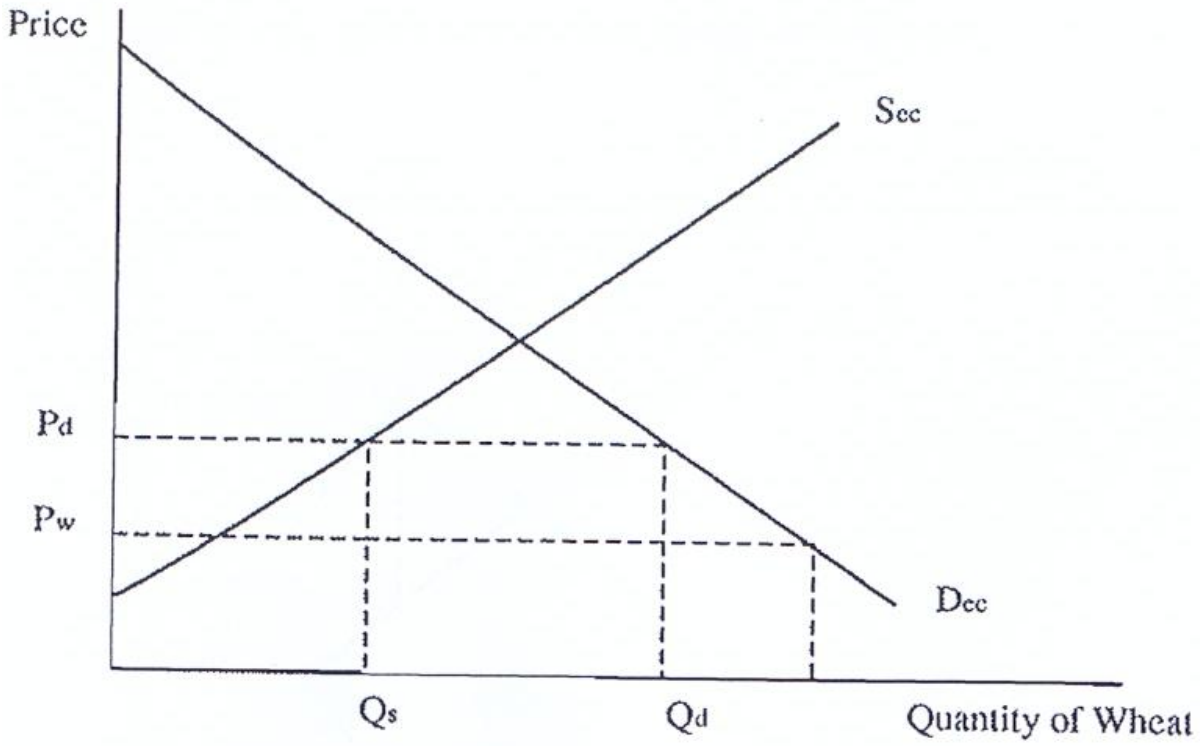

Vir: Hanley in Spash, 1993.

Potrošniki lahko kupijo pšenico po svetovni ceni P_w, vendar tega ne morejo zaradi uvoznih carin, ki dvignejo domače cene na P_d. Kmetje bodo pri ceni P_d proizvajali Q_S pšenice, potrošniki pa bodo kupovali Q_d pri povpraševanju D_{ec}. Uvoz pšenice se zmanjša, P_d pa sedaj predstavlja pripravljenost za plačilo (WTP) mejnega potrošnika za eno dodatno enoto pšenice. Potrošnik je sedaj v izgubi zaradi uvoznih carin (podpore vlade kmetom), njegov potrošniški presežek se je zmanjšal. Na drugi strani imajo koristi kmetje in davkoplačevalci. Izgube bodo v tem primeru večje kot koristi, tako da je MSB dodatne enote pšenice manj kot P_d.

3. Odsotnost trga

Gre za vprašanje, kako določiti vrednost netržnim dobrinah in za katere ne obstaja neka očitna cena. Obstaja veliko različnih tehnik, s katerimi lahko ocenimo MSB in MSC teh netržnih dobrin. Te tehnike so na primer pogojno vrednotenje, metoda potovalnih stroškov, hedonske cene, "dose-response" funkcije.

Diskontiranje tokov stroškov in koristi

Ko smo enkrat opredelili vse relevantne stroške in koristi in jih izrazili v denarnih vrednostih, jih je potrebno pretvoriti v sedanje vrednosti. To izhaja iz časovne vrednosti denarja oziroma iz časovnih preferenc. Vzemimo posameznika, ki ima na voljo, da danes potroši 100 d.e. ali pa da teh 100 d.e. potroši čez eno leto. Zaradi neučakanosti je lahko takojšnja potrošnja bolj preferirana. Druga alternativa pa je, da posameznik ta denar vloži na banko, pri čemer dobi 10% obresti - po enem letu bo imel tako na razpolago 110 d.e. (x*(1+i)). Nek znesek denarja in seveda vse koristi imajo večjo vrednost danes kot pa jutri.

Vsi tokovi stroškov in koristi so diskontirani v skladu z diskontno stopnjo, za katero predpostavljamo, da je (realna) obrestna mera i. Sedanja vrednost stroška oziroma koristi (X) je izračunana kot: $PV(X)=X[1/(1+i)^t]$. Izraz v oklepaju se imenuje diskontni faktor, njegove vrednosti ležijo med 0 in 1. Višja kot je diskontna stopnja i pri danem t, nižji bo diskontni faktor, saj višja diskontna stopnja i pomeni večje preference za stvari sedaj kot kasneje.

Slika 3: Čas in vpliv diskontne stopnje na diskontni faktor

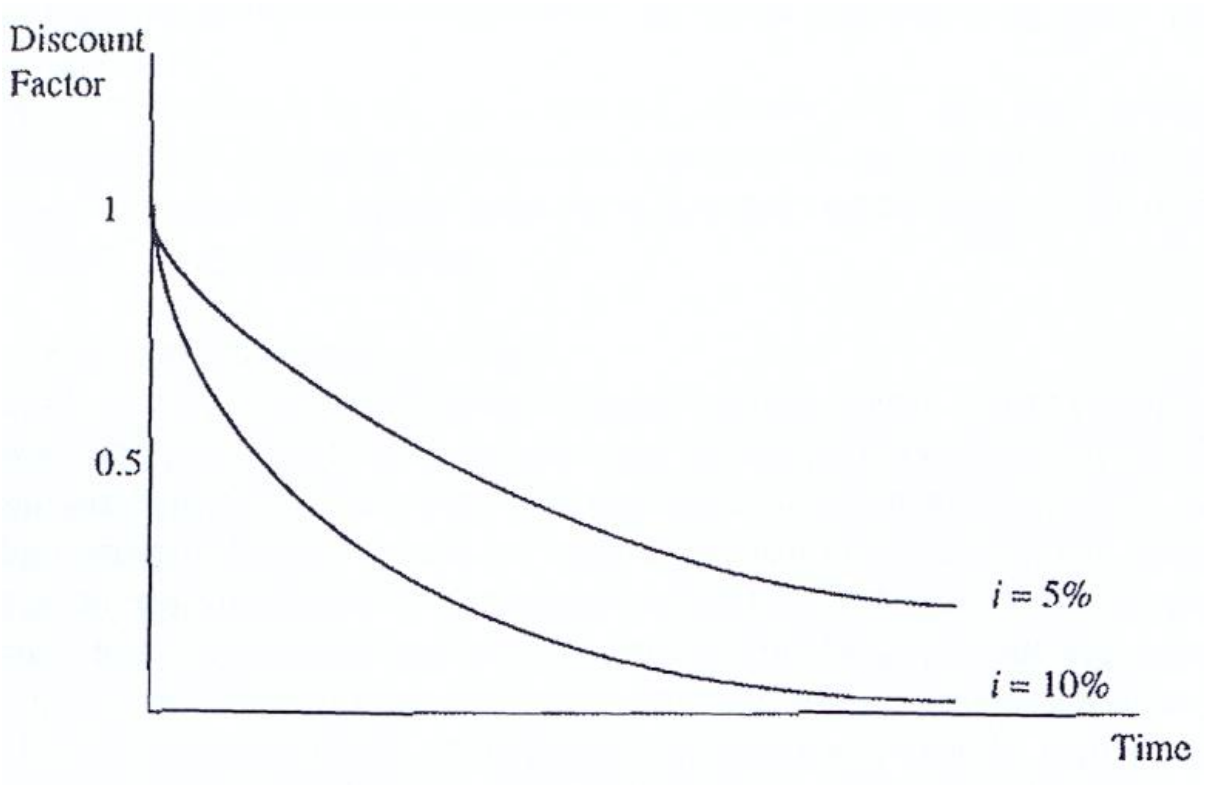

Vir: Hanley in Spash, 1993.

Diskontiranje v analizi stroškov in koristi lahko poteka na dva načina: bodisi tako, da poiščemo neto vrednost koristi minus stroški za vsako časovno obdobje (običajno vsako leto) in potem diskontiramo vsakega od teh letnih neto tokov koristi skozi celotno življenjsko dobo projekta; bodisi tako, da izračunamo diskontirane vrednosti za vsak element projekta in potem sumiramo diskontirane elemente (na primer združimo celotne diskontirane stroške dela, celotne diskontirane materialne stroške in celotne diskontirane prevozne koristi). Oba pristopa morata pripeljati do identičnih rezultatov.

Uporaba testa neto sedanje vrednosti

Glavni namen analize stroškov in koristi je v tem, da pripomore pri izbiri projektov in ekonomskih politik, ki so uspešne v smislu uporabe sredstev. Kriterij, ki se na tem mestu uporablja je test neto sedanje vrednosti. Tukaj se vprašamo, ali vsota diskontiranih koristi presega vsoto diskontiranih izgub. Če je temu tako, potem projekt predstavlja uspešen premik v alokaciji sredstev. Kriterij za sprejem projekta je, da mora biti neto sedanja vrednost večja od nič. V skladu s tem kriterijem vsak projekt, ki gre skozi test neto sedanje vrednosti, pomeni izboljšanje socialne blaginje.

Analiza občutljivosti

Test neto sedanje vrednosti se nanaša na relativno uspešnost projekta pri danih podatkih. Če se ti podatki spremenijo, potem se bodo seveda spremenili tudi rezultati testa neto sedanje vrednosti. Vprašanje pa je, zakaj bi se podatki spremenili? Glavni razlog je povezan z negotovostjo. V vseh ex ante primerih analize stroškov in koristi mora analitik sprejeti določene napovedi in predpostavke glede prihodnjih fizičnih tokov in prihodnjih relativnih vrednosti. Nobena od teh napovedi ni sprejeta pri popolnih informacijah. Torej pomembna zaključna faza analize stroškov in koristi je izpeljava analize občutljivosti. To pomeni ponovni preračun neto sedanje vrednosti, ko se vrednosti določenih ključnih parametrov spremenijo. Ti parametri se nanašajo na:

- diskontna stopnja
- fizična kvantiteta in kvaliteta inputov
- senčne cene teh inputov
- fizična kvantiteta in kvaliteta outputov
- senčne cene teh outputov
- življenjska doba projekta

Namen analize občutljivosti je ugotoviti, na katere parametre je rezultat neto sedanje vrednosti najbolj občutljiv.

3.3 Kritike analize stroškov in koristi

Ena od kritik se nanaša na konceptualni okvir analize stroškov in koristi, saj se povezuje s porazdelitveno enakostjo. Vzemimo za primer ekonomsko politiko, zaradi katere so nekateri posamezniki na boljšem in noben posameznik na slabšem. Takšna ekonomska politika je "Pareto učinkovita" in bi očitno prešla test stroškov in koristi. Večina politik pa vpliva tako na tiste, ki dobijo, kot tudi na tiste, ki izgubijo, pri čemer je zahteva analize stroškov in koristi zgolj to, da koristi tistih, ki dobijo, presegajo izgube tistih, ki izgubijo. Medtem ko bi tisti, ki

dobijo lahko kompenzirali tiste, ki izgubijo in tako dosegli "Pareto učinkovitost", analiza stroškov in koristi implementira zgolj potencialni Paretov kriterij. To pomeni, da se kompenzacija, ko je možna, ne implementira vedno (v praksi redko). Ekonomske politike so tako podvržene kritiki porazdelitvene enakosti.

Na drugi strani je merjenje stroškov in koristi s pripravljenostjo za plačilo za nekatere vprašljivo, saj je močno odvisno od porazdelitve dohodka. Ljudje z nižjimi dohodki imajo nižjo sposobnost za plačilo in imajo tako posledično manjši vpliv na izid analize stroškov in koristi. V principu se lahko uporabijo porazdelitvene uteži, ki naslavljajo problem neenakosti. Vendar pa ne obstaja neko jasno vodilo, kako naj bi te uteži pripisali. Porazdelitvene uteži se zato redko uporabljajo v praksi.

Naslednja kritika pa se nanaša na to, da so stroški in koristi v analizi denarno ovrednoteni. Veliko stvari je težko (če ne nemogoče) denarno ovrednotiti, poleg tega obstajajo nekateri, ki menijo, da so določene stvari neprecenljive.

4. PREGLED NEKATERIH ŠTUDIJ S PODROČJA EVALVIRANJA PROGRAMOV ZAPOSLOVANJA

Rezultate neeksperimentalnih ocen ameriških programov izobraževanja in usposabljanja opisujejo Heckman, LaLonde in Smith (1999, str. 2064). Njihova analiza temelji na primerjavi rezultatov vpliva programa izobraževanja različnih študij, pri čemer kot ključno ugotovitev izpostavljajo precejšnjo variabilnost učinkov programa izobraževanja na dohodke udeležencev. Omenjeni avtorji ugotavljajo, da do razlik v rezultatih ne prihaja samo v primeru, ko so v analizo vključene različne kohorte ljudi, pač pa do razlik v rezultatih prihaja tudi takrat, ko se kot ciljna skupina proučevanja vzame enaka kohorta ljudi. Kot primer se navaja program izobraževanja CETA (angl. *Comprehensive Employment and Training Act*). Za kohorto ljudi v letu 1976 se učinki programa na dohodke gibljejo v razponu od -1553$ do 1638$ za moške, medtem ko se za ženske, deležne tega programa, ta razpon giblje od 24$ do 2669$. Heckman, LaLonde in Smith (1999, str. 2065) tudi ugotavljajo, da je tovrstno variabilnost v učinkih programa CETA zaznati tudi pri specifičnih podprogramih znotraj programa CETA. Pogosto študije izkazujejo negativen vpliv programa izobraževanja na dohodke udeležencev, vendar so na drugi strani opazni tudi precejšnji pozitivni vplivi na dohodke udeležencev. Heckman, LaLonde in Smith (1999, str. 2065) za zelo pomemben dejavnik variabilnosti v dobljenih rezultatih izpostavijo izbiro matching metode. Povezovanje na osnovi dohodkov udeležencev pred programom in tvorjenje kontrolne skupine na tej osnovi je lahko vir precejšnje pristranskosti. Namreč, matching metoda spremeni lastnosti neudeležencev v kontrolni skupini tako, da ni mogoče pričakovati, da bodo neudeleženci enaki tudi v poprogramskem obdobju. Tovrstna pristranskost je po mnenju omenjenih avtorjev lahko vir razlik v dobljenih rezultatih.

Študija LaLonda (1986, str. 606) temelji na ocenjevanju zanesljivosti rezultatov, dobljenih s pomočjo različnih neeksperimentalnih tehnik in v primerjavi z eksperimentalnimi, ameriškega programa NSWD v letih 1976-1977 (angl. *National Supported Work Demonstration*), ki je namenjen depriviligiranim skupinam ljudi na trgu dela. Podatki so se zbirali pred začetkom programa, med programom in po zaključku programa, kazalec uspeha v LaLondovi študiji pa so dohodki. Pri eksperimentalno zasnovani analizi LaLonde uporabi dohodke pred programom in ostale demografske spremenljivke, pri čemer iz podatkov izhaja, da se skupina obravnavanih in kontrolna skupina pred začetkom programa ne razlikujeta. Kontrolna skupina v odsotnosti nekega drugega alternativnega programa in brez vedenjskih sprememb ponazarja popolni protidejstvenik za oceno učinka obravnave. Iz LaLondove študije izhaja, da so bili dohodki obravnavanih in neobravnavanih oseb pred začetkom programa praktično enaki, med programom je prišlo do razlik, po programu pa so dohodki nekako konvergirali. Ocenjeni učinek programa eno leto po programu je znašal skoraj 900$. Na drugi strani pa je LaLonde različno oblikoval kontrolne skupine z neekperimentalnimi tehnikami, pri čemer rezultati nakazujejo na precejšnjo občutljivost eksperimentalnih metod na izbiro cenilke. Izbira kontrolne skupine, tvorjene s pomočjo neeksperimentalnih tehnik, močno spremeni dobljene rezultate eksperimentalne študije. V zvezi s tem pa se lahko pojavi problem odvisnosti izbrane specifikacije dohodkovne funkcije ter problem odločitve o (naključnem) sodelovanju v programu.

Kritika LaLondove študije temelji na oblikovanju kontrolnih skupin, tvorjenih s pomočjo neeksperimentalnih tehnik, ki naj ne bi zadostile potrebnim pogojem za oblikovanje kazalca uspeha (Heckman, Ichimura in Todd, 1997, str. 642). Identifikacija pravega kazalca uspeha

za tvorbo protidejstvenika na osnovi uporabljenih podatkov v LaLondovi študiji (1986, str. 608) naj bi bila problematična z vidika neizbranih podatkov. Na ta način ne moremo resnično ponazoriti, kakšen bi bil izid za obravnave v primeru odsotnosti obravnave. Heckman, Ichimura in Todd (1997, str. 642) navajajo naslednje razloge: primerjave ne izhajajo iz enakih lokalnih trgov dela; podatki za obravnavane in neobravnavane so bili zbrani s pomočjo različnih vprašalnikov, in kot taki ne vključujejo enakih lastnosti posameznikov ter, nabor podatkov ni dovolj velik, da bi lahko razlikovali med posamezniki. Na drugi strani pa sta Smith in Todd (2005, str. 326) uporabila enake podatke kot LaLonde (1986, str. 607), pri čemer sta z različnimi metodami ocenila pristranskost, prisotno v neeksperimentalnih podatkih. Iz študije Smitha in Todda (2005, str. 344) izhaja, da lahko v primeru presečnih podatkov s pomočjo matching metod bistveno izboljšamo rezultate, seveda pa je za kvalitetno cenilko zelo pomembna natančna izbira opazovanih spremenljivk.

Študije o učinkovitosti poklicnega izobraževanja v Zahodni Nemčiji temeljijo na podatkovni bazi GSOEP (angl. *German Socio Economic Panel*) in vključujejo različne metodologije, kot na primer uporabo instrumentalnih spremenljivk, matching metod, simultanih dinamičnih modelov (Hujer in Caliendo, 2000, str. 18). Hujer, Maurer in Wellner (1999, str. 643) ugotavljajo, da je sodelovanje v programu poklicnega izobraževanja imelo značilne učinke na skrajšanje obdobja brezposelnosti, medtem ko Hujer in Wellner (2000, str. 26) v svoji študiji govorita o pozitivnih učinkih samo za krajše programe izobraževanja (krajše od šestih mesecev), pri daljših programih izobraževanja pa razlike niso več statistično značilno pozitivne. Hujer, Maurer in Wellner (1999, str. 644) še ugotavljajo, da izobraževanje na delovnem mestu ni imelo značilnih učinkov na trajanje brezposelnosti, medtem ko je izobraževanje izven delovnega mesta vplivalo na skrajšanje brezposelnosti na kratek rok, na dolgi rok pa učinki na trajanje brezposelnosti niso več značilni. Podobne ugotovitve izhajajo tudi iz študije Pannenberga (1995, str. 76), v kateri je program izobraževanja izven delovnega mesta obravnavanim na kratek rok povečal verjetnost (ponovne) zaposlitve.

Na drugi strani pa študije o učinkovitosti poklicnega izobraževanja v Vzhodni Nemčiji temeljijo na podatkovni bazi EGLMM (angl. *East German Labour Market Monitor*), GSOEP – east ter na panelu podatkov, zbranih za državo Sachsen-Anhalt (Hujer in Caliendo, 2000, str. 19). Fitzenberger in Prey (1997, str. 91) ugotavljata, da izobraževanje izven delovnega mesta prinaša pozitivne učinke na verjetnost (ponovne) zaposlitve, medtem ko ima izobraževanje na delovnem mestu negativen učinek na verjetnost (ponovne) zaposlitve. Hüblerjevi rezultati (1998, str. 42) nakazujejo, da se z izobraževanjem na delovnem mestu povečuje varnost zaposlitve, medtem ko izobraževanje izven delovnega mesta vpliva na višje dohodke. Slednje pa velja samo za zasebno financirano izobraževanje, javno financirano izobraževanje izkazuje pozitivne učinke na dohodek samo na kratek rok. Lechner (1999a, str. 76) analizira podjetniško izobraževanje, ki izkazuje pozitivne učinke na dohodek, na verjetnost brezposelnosti program nima učinka. Dosti študij ne izkazuje niti pozitivnih niti negativnih učinkov, kot na primer študija Bergemann et al. (2000, str. 31). Študija Lechnerja (2000, str. 29) na drugi strani prinaša izrazito negativne učinke javno financiranega programa poklicnega izobraževanja na verjetnost zaposlitve in na dohodke.

Ocena učinkovitosti programov aktivne politike zaposlovanja za države OECD je bila narejena s strani Martin in Grubb (2001, str. 11). Ključna ugotovitev, ki izhaja iz te študije je ta, da programi skoraj niso izkazali nobenih pozitivnih učinkov. Lehmann (1995, str. 42) je podobno oceno učinkovitosti programov aktivne politike zaposlovanja napravil za Češko,

Madžarsko in Poljsko na začetku tranzicijskega obdobja. Programi aktivne politike zaposlovanja so na Češkem minimalno prispevali k znižanju stopnje brezposelnosti. Za Madžarsko in Poljsko je Lehmann (1995, str. 47) kot problematično skupino sodelujočih v programih aktivne politike zaposlovanja izpostavil starejše in slabše izobražene. V svoji študiji se sprašuje o smiselnosti oblikovanja takšnih ciljnih skupin v tranzicijskih državah, saj to pomeni, da so te skupine ljudi prisiljene tekmovati z bolje izobraženimi in bolj motiviranimi posamezniki.

O'Leary et al. (2001, str. 12) se osredotočajo na implementacijo in ocenjevanje učinkovitosti programov aktivne politike zaposlovanja v tranzicijskih državah. Študija opisuje trende na trgih dela ter institucionalno ozadje za implementacijo programov aktivne politike zaposlovanja v tranzicijskih državah. Pomemben prispevek te študije na področju ocenjevanja programov aktivne politike zaposlovanja v tranzicijskih državah je tudi predstavitev izhodišč za oblikovanje podatkovnih baz za potrebe ocenjevanja programov zaposlovanja. V empiričnem delu študije avtorji predstavijo statistična izhodišča analize ter rezultate ocenjevanja programov aktivne politike zaposlovanja na Madžarskem. Rezultati kažejo, da je sodelovanje v javno financiranih programih izobraževanja prispevalo k višjim dohodkom. Posameznikom, vključenim v programe usposabljanja in samozaposlitvene programe, se je povečala verjetnost (ponovne) zaposlitve in skrajšalo obdobje prejemanja nadomestila za brezposelnost.

Študijo o učinkovitosti programov aktivne politike zaposlovanja na Poljskem najdemo v Kluve et al. (1999, str. 64). Avtorji študije poskušajo odgovoriti na vprašanje, ali sodelovanje v programu zaposlovanja prispeva k izboljšanju položaja na trgu dela; uporabili so matching metode na osnovi opazovanih spremenljivk. Rezultati študije kažejo, da je program izobraževanja na Poljskem edini program, ki je izkazal pozitivne učinke tako za moške kot za ženske v smislu verjetnosti (ponovne) zaposlitve. Program javnih del je imel negativne učinke za moške udeležence programa – slednji so težko našli redno zaposlitev. Razloge za to Kluve et al. (1999, str. 84) iščejo v stigmatizaciji udeležencev programov javnih del, kot tudi v institucionalni zasnovi aktivne politike zaposlovanja na Poljskem, ki naj bi dopuščala obnovitev pravic do nadomestila za brezposelnost. Puhani in Steiner (1997, str. 219) navajata alternativno razlago ocen učinkovitosti programov zaposlovanja na Poljskem. Poudarjata, da veliko programov, namenjenih brezposelnim, nima dobro oblikovanih ciljnih skupin. Poleg tega naj bi bili program subvencionirane zaposlitve ter programi javnih del primarno namenjeni zlasti dolgotrajno brezposelnim, saj je njihov osnovni namen zmanjšanje revščine in ohranjanje povezave brezposelnih s trgom dela.

V študiji Nivorozhkina (2005, str. 1056) pa lahko najdemo prvo resnejšo oceno učinkovitosti programov aktivne politike zaposlovanja v Rusiji. Omenjeni avtor se z metodo matchinga na osnovi verjetnosti izida loti ocene programov izobraževanja za urbano mesto v južnem delu Rusije, to je Rostov na Donu. Rezultati študije kažejo, da se je udeležencem v programih izobraževanja mesečna plača povečala, medtem ko eno leto po programu teh učinkov ni več.

Na Švedskem v okviru programov aktivne politike zaposlovanja obstajajo programi, ki so kontinuirani v svojem trajanju. Teoretično to pomeni, da lahko v njih sodelujejo vsi brezposelni, pri čemer se večina dolgotrajno brezposelnih v času trajanja njihove brezposelnosti vedno znova vključuje v te programe. S tega vidika je težko tvoriti kontrolno

skupino, v kateri ne bi bilo posameznikov, ki niso sodelovali v programih zaposlovanja oziroma v prihodnosti ne bodo sodelovali v programih zaposlovanja. Brezposelna oseba ima možnost izbire, da sodeluje v programu zaposlovanja zdaj ali kasneje oziroma zdaj ali nikoli (glej na primer Carling in Larsson, 2005, str. 312; Sianesi, 2001, str. 17). Sam obstoj programa zaposlovanja lahko tako vpliva tudi na obnašanje nesodelujočih v programu. Težave pri ocenjevanju dolgoročnih učinkov programov zaposlovanja izhajajo tudi iz dejstva, da se večina dolgotrajno brezposelnih vključi v več programov zaposlovanja. V zvezi s tem Forslund in Kolm (2000, str. 21) in Calmfors, Forslund in Hemström (2002, str. 28) izpostavljajo naslednje težave: zaradi sodelovanja brezposelnih oseb v več programih zaposlovanja je težko pripisati učinke obravnave določenemu programu zaposlovanja; število brezposelnih oseb, ki niso nikoli sodelovale v programu zaposlovanja (in se jih lahko uporabi za tvorjenje kontrolne skupine), je posledično majhno in problem pristranskosti izbire vzorca je bolj očiten, saj se vsaka dolgotrajno brezposelna oseba sčasoma vključi v nek program zaposlovanja (na primer iskalci zaposlitve, ki imajo precejšnje težave na trgu dela, so lahko v programih zaposlovanja zastopani v prevelikem številu). Interpretacija učinkov obravnave švedskih programov zaposlovanja za sredino 80-tih let prejšnjega stoletja mora tako upoštevati navedeno problematiko. Kasnejše študije temeljijo na vedno bolj izpopolnjenih podatkovnih bazah.

Calmfors, Forslund in Hemström (2002, str. 31) izpostavljajo študijo Okeke, ki je za program izobraževanja v obdobju 1998-1999 na Švedskem ocenil pozitiven učinek na verjetnost (ponovne) zaposlitve. Vendar pa so s samo interpretacijo teh rezultatov lahko težave, saj iz te študije ni jasno razvidno, kako je bila tvorjena kontrolna skupina, omenjena procedura pa bi lahko bila vir pozitivne pristranskosti (Calmfors, Forslund in Hemström, 2002, str. 32). Ta problem je bolj podrobno izpostavljen v Larsson (2002, str. 38). Problem se namreč kaže v tem, da so v skupini obravnavanih tisti posamezniki, ki so zaključili program izobraževanja (in ne tisti posamezniki, ki so začeli s programom izobraževanja). V zvezi s tem pa je problematično to, kako izbrati kontrolno skupino. Larsson (2002, str. 38) za tovrstni primer skupine obravnavanih oziroma vključenih v program zaposlovanja navaja dva načina, kako bi lahko tvorili kontrolno skupino: (1) v kontrolno skupino lahko vključimo tiste neobravnavane posameznike, ki so postali brezposelni v enakem času kot obravnavani posamezniki in so bili še vedno brezposelni, ko se je program izobraževanja zaključil ter (2) v kontrolno skupino lahko vključimo tiste neobravnavane posameznike, ki so, ko se je program zaposlovanja zaključil, bili brezposelni toliko časa, kot so bili brezposelni obravnavani posamezniki, ko se je program izobraževanja začel. Navkljub vsemu, bosta oba načina zelo verjetno vir pristranskosti pri oceni učinka obravnave. V prvem primeru bo razlog ta, da bodo tisti neobravnavani posamezniki, ki imajo zelo nizko verjetnost, da bodo našli zaposlitev (hkrati to pomeni, da imajo zelo nizko verjetnost, da najdejo zaposlitev v času trajanja programa izobraževanja), v kontrolni skupini zastopani v prevelikem številu. V drugem primeru pa bo razlog ta, da so obravnavani posamezniki deležni daljšega obdobja iskanja zaposlitve kot pa neobravnavani posamezniki, pri čemer so obravnavani posamezniki v času vključenosti v program izobraževanja verjetno manj motivirani in manj učinkovito iščejo zaposlitev. Podobno problematiko najdemo tudi v študiji Harkman et al. (1996, str. 35).

Richardson in van den Berg (2006, str. 12) sta za program izobraževanja v obdobju 1993-2000 na Švedskem ocenila, da udeležba v tem programu vpliva na skrajšanje trajanja brezposelnosti, ko le-to merimo na koncu programa izobraževanja. Na drugi strani pa učinek obravnave postane neznačilen, če trajanje brezposelnosti merimo od začetka programa

izobraževanja. To nakazuje na negativni učinek zaprtja (angl. *negative lock-in effect*) programa izobraževanja (zaradi udeležbe v programu izobraževanja posamezniki manj intenzivno iščejo zaposlitev). Slednji se uravna s pozitivnim učinkom obravnave, potem ko se program izobraževanja zaključi.

Sianesi (2002, str. 21) je v svoji študiji eksplicitno upoštevala, da se dolgotrajno brezposelni na Švedskem prej ali slej vključijo v program zaposlovanja. Zato poskuša oceniti zgolj učinek vključitve v program izobraževanja v določenem časovnem trenutku. Kontrolno skupino zato tvori tako, da so v njej vsi tisti brezposelni posamezniki, ki niso vključeni v program izobraževanja v tem časovnem trenutku. Študija kaže, da so kratkoročni učinki programa izobraževanja pogosto neznačilni ali celo negativni, medtem ko dolgoročni učinki programa izobraževanja vsaj niso več negativni (možen razlog je ta, da samo izobraževanje prispeva k dvigu rezervacijske plače udeležencev v programu izobraževanja).

Ocene učinkovitosti programov zaposlovanja na prihodnje zaposlitvene možnosti za mlade v Kanadi najdemo v publikaciji *»Zaposlitvena strategija za mlade«* (angl. *Youth Employment Strategy 1997-2002*). Študija temelji na oblikovanju eksperimentalne in kontrolne skupine. V eksperimentalno skupino so bili zajeti tisti mladi, ki so izpolnili predhodno določene kriterije za vstop v program zaposlovanja. Za vsak program zaposlovanja se je eksperimentalna skupina oblikovala tako, da so to skupino tvorili tisti mladi, ki so izpolnili določene pogoje in so se dejansko vključili v program zaposlovanja. Kontrolna skupina pa je bila oblikovana tako, da so v njej zajeli tiste mlade, ki so bili v kontaktu s kanadskih centrom za človeške vire (angl. *Human Resources Centre of Canada*) in niso bili vključeni v program zaposlovanja. Za enega od programov je bila kontrolna skupina tvorjena tako, da so bili v njej zajeti posamezniki, ki so izpolnili vprašalnik kot del njihove prijave k vključitvi v program zaposlovanja, vendar v program niso bili izbrani. Dodatno se je upoštevalo, da so si posamezniki čim bolj podobni glede na starost, trajanje iskanja zaposlitve, izobrazbe, geografske lokacije. Slednje je pomembno z vidika nepristranske ocene učinka programa zaposlovanja. Omenjena študija o oceni učinkov programov zaposlovanja za brezposelne mlade v Kanadi temelji na uporabi regresijskih modelov. Sama interpretacija rezultatov te študije je lahko problematična predvsem zaradi majhne velikosti vzorca in slabega odziva mladih brezposelnih oseb. Nizek odziv je lahko tudi vir pristranskosti izbire vzorca, kar pa se v tej študiji z nekimi dodatnimi testi ne preverja. Tako se moramo pri zanesljivosti rezultatov opreti predvsem na homogenost eksperimentalne in kontrolne skupine. Sicer pa rezultati te študije nakazujejo, da so programi za mlade zelo malo vplivali na ponovno zaposlitev. Pozitivne učinke je bilo zaznati predvsem za tiste mlade, ki so bili vključeni v programe zaposlovanja, ki so v osnovi namenjeni bolj izobraženim mladim. Za slabše izobražene mlade učinki programom zaposlovanja niso bili pozitivni. Na podlagi teh rezultatov bi lahko sklepali, da so bile ciljne skupine preveč ohlapno definirane in niso ustrezale namenom in ciljem posameznih programov zaposlovanja.

V Veliki Britaniji so na primer leta 1998 začeli izvajati program za mlade brezposelne osebe, t.i. »New Deal for the Young Unemployed«. Program je namenjen mladim, v starosti od 18 do 24 let, in združuje pomoč pri iskanju zaposlitve, subvencioniranje zaposlitve, začasne zaposlitve v vladnih službah ter možnost stalnega izobraževanja. Pred uvedbo tega programa za mlade so lahko mladi v Veliki Britaniji kadarkoli zaprosili za nadomestilo za brezposelnost, sedaj pa se morajo po šestih mesecih brezposelnosti vključiti v omenjeni program (Blundell in Costa Dias, 2002, str. 26). Študija Blundell et al. (2001, str. 6) ocenjuje

učinkovitost programa za mlade z merjenjem prehodov od brezposelnosti k zaposlenosti v času vključenosti posameznika v program. Rezultati študije nakazujejo, da je stopnja prehodov za moške narasla za približno 20% kot posledica vključenosti v program. V tej študiji pa se analizira tudi učinek dohodka in substitucijski učinek. Substitucijski učinek se pojavi, ko posamezniki, vključeni v program za mlade, zavzamejo delovna mesta, ki bi jih bili deležni posamezniki, ki niso vključeni v program za mlade. Do dohodkovnega učinka pa lahko pride, če je program zaposlovanja zasnovan dovolj široko, da lahko vpliva na dohodke tistih, ki izpolnjujejo pogoje za vključitev v program zaposlovanja, kot tudi tistih, ki teh pogojev ne izpolnjujejo. Rezultati študije kažejo, da ta dva učinka nista močna oziroma se med seboj izključujeta (Blundell et al., 2001, str. 14).

Hämäläinen in Ollikainen (2004, str. 34) sta na primeru Finske ocenila učinkovitost aktivnih politik zaposlovanja za mlade in ugotovila, da program izobraževanja in usposabljanja za mlade poda pozitivne rezultate glede prihodnjih dohodkov in zaposlitve šele na dolgi rok, ki je definiran kot čas dve leti po vključitvi v program. Rezultati za ostale programe niso tako značilni. Na drugi strani Brodaty, Crépon in Fougére (2001, str. 103) ugotavljajo, da so se programi izobraževanja in usposabljanja za mlade v Franciji izkazali kot učinkoviti, medtem ko so ostali programi podali negativen ali pa zanemarljiv vpliv na dohodke in verjetnost zaposlitve. Martin in Grubb (2001, str. 12) ocenjujeta, da so v večini držav članic OECD aktivne politike zaposlovanja za mlade neučinkovite.

Ponovno testiranje rezultatov iniciative Svetovne banke »*Youth Employment Inventory*« najdemo v Puerto et al. (2007, str. 12). Omenjena iniciativa vključuje intervencije, ki so namenjene mladim za lažjo vključitev na trg dela. Gre za meta študijo, ki vključuje informacije o učinku programa zaposlovanja, značilnostih programa zaposlovanja ter podatkih o posamezni državi. Študija temelji na razpoložljivi dokumentaciji in vključuje podatke o 289-tih intervencijah iz 84 držav s celega sveta. Rezultati 172-tih študij nakazujejo, da učinkovitost programa zaposlovanja ni pogojena s tipom intervencije, pač pa je učinkovitost programa zaposlovanja bolj odvisna od strategije oblikovanja ciljnih skupin mladih brezposelnih oseb, od razvitosti posamezne države kot tudi od fleksibilnosti trga dela. Programi zaposlovanja, ki so namenjeni točno določeni ciljni skupini mladih brezposelnih oseb, so učinkovitejši v smislu zaposlitvenih možnosti za mlade (Puerto et al., 2007, str. 19).

Betcherman, Olivas in Dar (2004, str. 49) ugotavljajo, da imajo programi zaposlovanja za mlade, zlasti tisti, ki se nanašajo na izobraževanje in usposabljanje, negativne učinke. Da bi bil osip iz šol čim manjši, je potrebno dovolj zgodaj poseči na trg dela z intervencijami, ki bi to preprečile in povečale vračanje mladih nazaj v šole. Betcherman et al. (2007, str. 56) na podlagi meta študije že omenjene iniciative Svetovne banke ocenjujejo učinkovitost 289 intervencij za mlade v 84 državah sveta. Iniciativa naj bi omogočala lažji prehod mladih iz šole na trg dela, pri čemer so v študijo najpogosteje vključeni tisti mladi, ki imajo nizke dohodke in/ali nizko izobrazbo. Najpogostejši tip intervencije za mlade je še vedno izobraževanje in usposabljanje. Zlasti v državah v razvoju je kultura ocenjevanja programov zaposlovanja še vedno na nizki ravni in tudi študije, ki bi temelji na znanstveni metodologiji so redke. To pogosto vodi v precenjenost rezultatov, sredstva pa se posledično neučinkovito porabijo. Večina intervencij, vključenih v študijo, je imela pozitivne učinke na udeležence programov zaposlovanja (kazalca uspeha sta verjetnost zaposlitve in dohodki). Ob upoštevanju stroškovne učinkovitosti pa je manj kot polovica programov izkazala pozitivne učinke za mlade brezposelne osebe.

Doiron in Gørgens (2008, str. 87) za mlade brezposelne osebe v Avstraliji ocenjujeta, da zaposlitev v preteklosti povečuje verjetnost zaposlitve v prihodnosti, medtem ko samo trajanje zaposlitve nima vpliva. Brezposelnost v preteklosti pa izniči pozitivne učinke zaposlitve. V Card et al. (2007, str. 25) najdemo oceno učinkovitosti programa izobraževanja za mlade brezposelne osebe v Dominikanski republiki. Študija temelji na naključnem eksperimentu. Program izobraževanja, ki je potekal med leti 2001 in 2005, je bil namenjen mladim brezposelnim osebam z nizkimi dohodki in iz urbanih področij. Program je obsegal izobraževanje v predavalnicah in nato prakso v enem od podjetij privatnega sektorja. Eksperimentalna in kontrolna skupina sta bili oblikovani 10-14 mesecev po zaključku programa izobraževanja. Program ni imel pozitivnih vplivov na verjetnost ponovne zaposlitve. Komaj zaznaven statistično značilen vpliv je program izobraževanja imel na urno mezdo ter na sklenitev zdravstvenega zavarovanja. Program izobraževanja na zaposljivost udeležencev programa ni imel značilnega vpliva.

Ocena učinkovitosti programov zaposlovanja na Kosovu je bila izvedena v okviru razvojnega programa Združenih narodov. Takšno študijo najdemo v Mukkavillli (2008, str. 14). Študija temelji na anketah na terenu in intervjujih. Brezposelnost bolj prizadene mlade, saj ti predstavljajo znaten del kosovskega prebivalstva. Približno 52% mladih brezposelnih ima samo osnovno šolo ali nedokončano srednjo šolo. Med brezposelnimi mladimi (15-24 let) jih 98% nima nobenih delovnih izkušenj (Mukkavilli, 2008, str. 28). Namen programov zaposlovanja za mlade je okrepiti institucije trga dela, omogočiti individualno svetovanje mladim in razviti takšne ukrepe, ki bodo prilagojeni potrebam mladih brezposelnih oseb. Rezultati študije nakazujejo, da je bila stopnja zaposlenosti značilno višja za eksperimentalno skupino kot pa za kontrolno skupino. V času anketiranja je bilo zaposlenih 46% posameznikov eksperimentalne skupine in 20% posameznikov kontrolne skupine. Med tistimi zaposlenimi jih je bilo 75% zaposlenih za polni delovni čas. Povprečna mesečna plača za eksperimentalno skupino je bila 175 EUR, za kontrolno skupino pa 193 EUR. Večina posameznikov eksperimentalne skupine je imela največ osnovno šolo, medtem ko je večina posameznikov kontrolne skupine imela največ srednjo šolo (Mukkavilli, 2008, str. 29).

Larsson (2003, str. 895) v svoji študiji ocenjuje učinkovitost aktivnih politik zaposlovanja za mlade na Švedskem, s poudarkom na programu izobraževanja in posebnem programu za mlade, imenovanem »prakse za mlade«. Rezultati študije kažejo, da so učinki na prihodnje zaslužke negativni, medtem ko so učinki na verjetnost zaposlitve prav tako negativni ali pa zanemarljivi. Poleg tega rezultati študije tudi kažejo, da je program izobraževanja povzročil zniževanje stopnje prehodnosti – gre za prehode v redne oblike izobraževanja. Razlogi za to niso očitni. Larsson (2003, str. 924) zaključuje, da gre tovrstni rezultat pripisati specifičnosti skupine (gre za mlade) kot take.

Študija Massachusetts Rehabilitation Commission (v nadaljevanju MRC) iz leta 2004 temelji na oceni neto učinkov ter analize stroškov in koristi programa zaposlitvene rehabilitacije v Massachusetts ZDA. Dve ključni raziskovalni vprašanji, na katere je študija poskušala odgovoriti, sta: (1) kakšen je neto učinek programa zaposlitvene rehabilitacije na prihodnjo zaposlitev ter dohodke z vidika posameznika ter (2) kakšne so javne in zasebne koristi ter stroški programa zaposlitvene rehabilitacije (torej vidik družbe in vlade oz. davkoplačevalca). Za oceno neto učinkov udeležbe v programu zaposlitvene rehabilitacije na prihodnjo zaposlitev ter dohodke so oblikovali kontrolno skupino z namenom, da se zagotovi ustrezen protidejstvenik (protidejstveno stanje), ki bi pod določenimi predpostavkami pokazal, kakšen

bi bil učinek na prihodnjo zaposlitev ter dohodke, če se posamezni invalid, ki je sicer upravičen do vključitve v program zaposlitvene rehabilitacije, ne bi bil vključil v program zaposlitvene rehabilitacije. Tako so oblikovali dve skupini posameznikov, in sicer eksperimentalno skupino (ki jo tvorijo posamezni invalidi vključeni v program zaposlitvene rehabilitacije, ki so ta program uspešno zaključili) ter kontrolno skupino (ki jo tvorijo posamezni invalidi, ki niso bili vključeni v program zaposlitvene rehabilitacije).

Ključna ugotovitev analize neto učinkov z vidika vpliva na prihodnje dohodke je ta, da so ti učinki pozitivni in precej veliki. S primerjanjem povprečij so ugotovili, da je razlika v dohodku med udeleženci v programu zaposlitvene rehabilitacije in tistimi, ki v program zaposlitvene rehabilitacije niso bili vključeni, v povprečju 3.383$ eno leto po zaključku programa in da se ta razlika pojavlja tudi dve in tri leta po zaključku programa zaposlitvene rehabilitacije. Zaradi ugotovljenih višjih dohodkov za udeležence v programu zaposlitvene rehabilitacije so preverili, ali lahko ta razlika v dohodkih implicira, da se udeleženci v programu zaposlitvene rehabilitacije sistematično razlikujejo od neudeležencev (kontrolne skupine). S preverjanjem ključnih lastnosti za eksperimentalno in kontrolno skupino so to hipotezo potrdili. Preko regresijske analize so upoštevali te razlike in poskušali zmanjšati selekcijsko pristranskost, povezano s faktorji, ki pojasnjujejo samoselekcijo posameznika v program zaposlitvene rehabilitacije oziroma kriteriji institucije za upravičenost posameznika, da se ga vključi v program. Z uporabo druge metode, s katero so kontrolirali individualne lastnosti in lastnosti trga dela ter opazovane razlike med člani eksperimentalne in kontrolne skupine, so ugotovili, da so razlike v regresijsko prilagojenih povprečnih letnih dohodkih med eksperimentalno in kontrolno skupino eno leto po zaključku programa zaposlitvene rehabilitacije enake 495$, drugo leto 993$ in tretje leto 1.503$. Prav tako so naredili analizo za tipičnega udeleženca v programu zaposlitvene rehabilitacije in ugotovili, da je neto učinek tretje leto po zaključku programa enak 2.075$, kar pomeni, da so tretje leto po zaključku programa zaposlitvene rehabilitacije udeleženci eksperimentalne skupine dosegli povprečni letni porast dohodka v višini 2.075$ (kar je 38%) nad tistimi od kontrolne skupine.

Neto učinki programa zaposlitvene rehabilitacije so se med udeleženci programa (torej znotraj eksperimentalne skupine) prav tako razlikovali glede na spol, raso/etnično pripadnostjo in vrsto invalidnosti (oviranosti). Neto učinek za ženske je bil 2.510$ (42%), za moške pa 1.730$ (27%). Neto učinek za posameznike z gibalnimi težavami je bil 4.783% (60%), medtem ko je bil učinek za posameznike s psihološkimi motnjami 1.220% (26%). Za belce je bil neto učinek 2.151%, za črnce pa 1.288$.

Za analizo opazovanih razlik med eksperimentalno in kontrolno skupino so posameznike razdelili v pet skupin glede na verjetnost, da bodo deležni programa zaposlitvene rehabilitacije. Za teh pet podskupin so ponovno ocenili dohodkovne učinke. Ugotovili so, da so dohodkovni učinki robustni[2] za skupino posameznikov, ki imajo zmerno verjetnost, da bodo vključeni v program zaposlitvene rehabilitacije ter skupino posameznikov, ki imajo največjo verjetnost, da bodo vključeni v program.

[2] Robusten pomeni, da v ozadju ni nekih strogih predpostavk v smislu preverjanja učinkov, oz. da se učinki med skupinami, ki imajo največjo in najmanjšo verjetnost zaposlitve, ne razlikujejo oz. da so enaki ali podobni.

Kar se tiče zaposlitvenih učinkov programa zaposlitvene rehabilitacije je študija potrdila verjetno najpomembnejši cilj programa, to je, da se z vključenostjo v program zaposlitvene rehabilitacije zaposlitvene možnosti posameznika izboljšujejo. Pravzaprav je študija pokazala, da ima največji doprinos vsaj na kratek rok zaposlitveni učinek, ne pa dohodkovni. Rezultati študije kažejo, da je povprečna četrtletna zaposlitvena stopnja za eksperimentalno in kontrolno skupino v četrtletju pred začetkom programa zaposlitvene rehabilitacije 42,8% ter 31,5%, torej razlika 11,3 odstotne točke. V četrtletju takoj po zaključku programa zaposlitvene rehabilitacije je bila povprečna četrtletna zaposlitvena stopnja za eksperimentalno skupino 50,4% in 31,8% za kontrolno skupino, razlika 18,6 odstotnih točk. V drugem četrtletju po zaključku programa zaposlitvene rehabilitacije so zaposlitvene stopnje rahlo upadle tako za eksperimentalno kot tudi za kontrolno skupino. Rezultati študije tudi kažejo, da je povprečni letni neto zaposlitveni učinek tretje leto po zaključku programa zaposlitvene rehabilitacije za udeležence programa 12,3%. Ta učinek se je razlikoval glede na spol: 8,7% za moške in 14,0% za ženske.

Za analizo opazovanih razlik med eksperimentalno in kontrolno skupino so posameznike razdelili v pet skupin glede na verjetnost, da bodo deležni programa zaposlitvene rehabilitacije. Za teh pet podskupin so ponovno ocenili zaposlitvene učinke. Rezultati kažejo, da je zaposlitveni rehabilitaciji učinek robusten za vseh pet skupin. Vse ocene učinkov za vseh pet skupin znotraj katerih imajo posamezniki eksperimentalne in kontrolne skupine podobno verjetnost, da bodo deležni programa zaposlitvene rehabilitacije, so pozitivne in statistično značilne. Rezultati kažejo, da ima program zaposlitvene rehabilitacije občuten vpliv na prihodnje verjetnosti zaposlitve. Glede na, s kakšno verjetnostjo lahko posameznika vključimo v posamezno skupino, se ta pozitivni zaposlitveni učinek giblje od 4,1 odstotne točke do 20,5 odstotne točke (zadnji učinek je petkrat večji od prvega). Zaposlitveni učinek ima tudi dodatno dimenzijo. Rezultati sugerirajo, da program zaposlitvene rehabilitacije upočasnjuje splošni padec zaposlenosti po zaključku programa in posledično povečuje stopnje delovne angažiranosti tistih, ki so bili vključeni v program zaposlitvene rehabilitacije kot pa tistih, ki niso bili vključeni v program.

Ključne ugotovitve analize stroškov in koristi pa so, da koristi programa zaposlitvene rehabilitacije daleč presegajo stroške. Vsak 1$ vložen v program zaposlitvene rehabilitacije doprinese 7$ vladi v obliki večjega priliva davkov in zmanjšanih javnih izdatkov oziroma je to razmerje izračunano po drugi metodi stroškov in koristi 5 proti 1. Povprečen projiciran porast v življenjskih dohodkih posameznika, ki je bil deležen programa zaposlitvene rehabilitacije je okoli 60.000$. Donos družbi, ki temelji na teh projekcijskih ocenah, se giblje med 14$ in 18$ za vsak 1$ vložen v program zaposlitvene rehabilitacije. Dodatni ekonomski učinki programa zaposlitvene rehabilitacije pa so sledeči: prvo leto po zaključku programa je korist v bruto dohodku posameznika, vključenega v program, približno 43mio$. Ti dohodki lahko imajo večkraten učinek v velikosti 48mio$ na posredno in povzročeno ekonomsko proizvodnjo (output) kot rezultat investicij posameznika in potrošnje gospodinjstva. Ta porast v ekonomski aktivnosti bi lahko generiral vsaj 500 novih delovnih mest.

Hemenway in Rohani (1999) sta izvedla študijo stroškov in koristi za program zaposlitvene rehabilitacije za Florido ZDA. Ocena stroškov in koristi za program zaposlitvene rehabilitacije je temeljila na analizi 29.475 posameznikov, ki so bili vključeni v program in so zaključili s programom zaposlitvene rehabilitacije v federalnem fiskalnem letu 1998. Od teh vključenih

posameznikov jih je 9.598 imelo pozitiven zaposlitveni izid. Študija je temeljila na določenih raziskovalnih vprašanjih:

Kakšen je strošek brezposelnosti invalidnih oseb? Ta strošek brezposelnosti je bil ocenjen na 8,1$ - 10,5$ bilijonov letno. Ta ocena vključuje letne stroške v izgubljeni produktivnosti v višini približno 2,6$ - 5$ bilijonov, stroške izdatkov za socialno varnost v višini 3,9$ bilijonov ter 1,6$ bilijonov javnih sredstev, potrošenih za zdravstveno varstvo in medicinske storitve za invalidne osebe na Floridi.

Kakšen je strošek programa zaposlitvene rehabilitacije? Kakšen je strošek zaposlitve invalidne osebe in ohranjanja delovnega mesta? Povprečni stroški programa zaposlitvene rehabilitacije so bili ocenjeni na: 1.895$ za storitve; 826$ za svetovanje, usmerjanje invalidnih oseb in 196$ za administrativne stroške. To pomeni 2.917$ na invalidno osebo oziroma za vseh 29.475 invalidnih oseb vključenih v analizo 86$ milijonov. Na drugi strani je bilo ocenjeno, da znašajo povprečni stroški zaposlitve invalidne osebe in ohranjanja delovnega mesta na posamezno invalidno osebo 5.010$ oziroma za vseh 9.598 invalidnih oseb, ki so se po zaključku programa zaposlitvene rehabilitacije zaposlili, 48$ milijonov. Za fiskalno leto 1998 so celotni izdatki za program zaposlitvene rehabilitacije znašali preko 115$ milijonov.

Kakšne so koristi programa zaposlitvene rehabilitacije? Posamezniki, ki so bili vključeni v program zaposlitvene rehabilitacije in katerih primeri so se zaključili v fiskalnem letu 1998 (teh posameznikov je bilo 29.475) so beležili povprečni letni porast dohodkov v višini 3.011$ v primerjavi z njihovimi dokumentiranimi dohodki v času, ko so se prijavili v program. Celotno gledano je znašal porast v dohodkih 88,8$ milijonov. Med posamezniki, ki so uspešno zaključili program zaposlitvene rehabilitacije in se po programu tudi zaposlili (9.598 posameznikov) je znašala povprečna korist v smislu letnega porasta dohodkov v višini 10.407$ v primerjavi z dohodki pred vključitvijo v program zaposlitvene rehabilitacije. Gledano v celoti je povprečni letni porast dohodkov znašal 126.958.364$ v fiskalnem letu 1998. Koristi za javni sektor so vključevale zmanjšano porabo državnih pomoči ter porast davčnih prispevkov. Znesek državnih pomoči se je med vsemi invalidnimi osebami, ki so zaključile program zaposlitvene rehabilitacije zmanjšal za približno 15$ mesečno na invalidno osebo oziroma na letni ravni 179$ na invalidno osebo. Gledano v celoti za vse invalidne osebe, ki so zaključile program zaposlitvene rehabilitacije v fiskalnem letu 1998, 5,3$ milijona. Zmanjšanje administrativnih stroškov povezanih z administriranjem državnih pomoči je bil ocenjen na 10% celotnega zmanjšanja izplačil državnih pomoči, kar pomeni približno 18$ na invalidno osebo oziroma skoraj 527.000$ v fiskalnem letu 1998. Povprečni letni porast davčnih prispevkov invalidnih oseb, ki so zaključile program zaposlitvene rehabilitacije je bil ocenjen na 693$ na invalidno osebo oziroma 20,4 milijona $ v fiskalnem letu 1998. V študiji so ocenili tudi dolžino koristi, saj se koristi kontinuirano nabirajo (gostijo) preko življenjske dobe posameznika. Ob upoštevanju povprečnega porasta v dohodku v višini 3.011$ za invalidno osebo vključeno v program zaposlitvene rehabilitacije in za 30-letno delovno dobo znaša povprečni porast v dohodku za invalidno osebo, ki je zaključila program zaposlitvene rehabilitacije 46.291$. Kar pa je več, kot bi uspela invalidna oseba pridobiti skozi obdobje delovne dobe, če ne bi bila deležna programa zaposlitvene rehabilitacije.

Pri izračunu razmerja koristi/stroški so se stroški in koristi analizirali z vidika družbe. Rezultati analize kažejo, da vsak 1$ vložen v program zaposlitvene rehabilitacije družbi doprinese

16$. Javne koristi vključujejo zmanjšanje porabe državnih pomoči (na račun zaposlitev invalidnih oseb), povečanje davčnih prispevkov, kot tudi porast potrošnje gospodinjstev ter ekonomsko stimulacijo na račun povečanih dohodkov posameznikov vključenih v eksperimentalno skupino.

James (2000) analizira stroške in koristi programa podporne zaposlitve za Novo Zelandijo. Program podporne zaposlitve nudi subvencije za delovna mesta v javnem sektorju za invalidne osebe. Cilj programa je, da invalidna oseba pridobi sposobnosti, praktične izkušnje in zaupanje, da lahko dobi in obdrži službo po preteku dveletnega obdobja podporne zaposlitve. 100% subvencija plače velja v prvem letu, v drugem (zadnjem) letu pa 50%. Sredstva so prav tako namenjena ostalim udeležencem izobraževanja ter mentorjem. Analiza stroškov in koristi v tej študiji vključuje ekonomsko in finančno analizo. Finančna analiza se nanaša na vidik davkoplačevalca skozi njegovega agenta, to je vlada, medtem ko se ekonomska analiza nanaša na vidik novozelandske družbe.

Analiza temelji na 75 hipotetičnih udeležencih programa podporne zaposlitve, ki so z zaposlitvijo pričeli v letu 1998 in jih spremlja skozi dveletno obdobje zaposlitve. Z vidika občutljivosti analize so v študiji definirali dve spremenljivki, in sicer: število posameznikov, ki bi našli zaposlitev brez pomoči programa podporne zaposlitve ter število posameznikov, ki niso uspeli obdržati zaposlitve po zaključku programa podporne zaposlitve. Prvi scenarij predpostavlja prisotnost oseb, ki najdejo zaposlitev brez pomoči programa (to pomeni, da vsi najdejo zaposlitev brez pomoči). Drugi scenarij pa konzervativno predpostavlja, da noben udeleženec ne najde zaposlitve brez da bi bil vključen v program podporne zaposlitve. Ta scenarij pa ne upošteva selekcijskega kriterija samega programa, po katerem mora imeti upravičeni udeleženec programa vidno oviro in je v resnem depriviligiranem položaju, da najde zaposlitev. Analize sugerirajo, da se mora mrtva izguba ohranjati na nivoju pod 25% (po prvem scenariju) oziroma se mora delež udeležencev, ki so pridobili zaposlitev zaradi vključenosti v program podporne zaposlitve ohranjati na ravni nad 36% (to je drugi scenarij). Analiza stroškov in koristi v splošnem nakazuje pozitivne rezultate programa podporne zaposlitve za vse vključene tako z ekonomskega kot tudi z finančnega vidika. V študiji se kot omejitve raziskave navaja, da študija ne vključuje ovrednotenja neoprijemljivih koristi (kot na primer večja socialna vključenost invalidne osebe, boljša samopodoba, zmanjšanje potreb po hospitalizaciji in ostali zdravstveni negi…).

Vidmar in Rihter (2009) sta za Slovenijo evalvirala izhode iz zaposlitvene rehabilitacije v letu 2008. Ugotavljata, da še ni vzpostavljen enoten informacijski sistem zbiranja/zajemanja podatkov v skupno podatkovno bazo, tako da neposrednih primerjav ni mogoče izvajati. Pri evalvaciji izhodov iz zaposlitvene rehabilitacije opozarjata na metodološke težave, ki so povezane s tem, da rehabilitacijski proces ni kontinuiran in da se iz različnih razlogov prekinja. Zbiranje podatkov je potekalo na osnovi oblikovanih vprašalnikov oziroma zbirnikov podatkov iz že obstoječih baz. Izhode iz zaposlitvene rehabilitacije so evalvirali na dveh skupinah, in sicer: (1) skupina uporabnikov, ki je bila napotena v zaposlitveno rehabilitacijo v letu 2007 in (2) skupina uporabnikov, ki je bila napotena v zaposlitveno rehabilitacijo v letu 2008. Število uporabnikov, ki so bili napoteni v zaposlitveno rehabilitacijo v letu 2007, se je v registru brezposelnih, ki ga spremlja Zavod RS za zaposlovanje, ob koncu leta 2009 zmanjšalo na 51%, kar (kot avtorja navajata) je v neposredni povezavi z zaposlitvami. Avtorja ugotavljata, da je bilo v populaciji 2007 realiziranih skupno 780 zaposlitev (55% vseh uporabnikov), 57% jih je bilo črtanih iz evidence iz drugih razlogov. Ob primerjavi podatkov

populacije 2007 s populacijo 2008 se kaže, da se je delež registriranih brezposelnih uporabnikov v populaciji 2008 nekoliko hitreje zmanjševal, da pa se je ohranjalo enako razmerje aktivnih in pasivnih izhodov, povečal se je tudi delež vključenih uporabnikov v programe aktivne politike zaposlovanja.

Ponikvar in Popit Tkalec (2008) v svojem delu analizirata vpliv zaposlitvene rehabilitacije na kakovost življenja oseb z motnjami v duševnem zdravju. Avtorici navajata, da program zaposlitvene rehabilitacije ne vpliva zgolj na zaposlitvene možnosti posameznika, ki se vključi v ta program, pač pa naj bi program zaposlitvene rehabilitacije vplival tudi na zadovoljitev potreb posameznikov, vplival naj bi na povečanje socialne vključenosti in s tem tudi na izboljšanje kvalitete življenja posameznikov. S tega vidika avtorici na podlagi vprašalnika preverita zastavljene hipoteze. Izhodi iz programa zaposlitvene rehabilitacije potrjujejo dejansko stanje. Največ oseb se zaposli v zaposlitvenih centrih in invalidskih podjetjih ravno zaradi prilagojenega delovnega in socialnega okolja. Zaposlitev v običajnem delovnem okolju, s podporo ali brez, je manj pogosta zaradi številnih zaposlitvenih ovir, tako s strani invalida kot s strani delodajalca. Osebe z motnjami v duševnem zdravju torej težko enakovredno tekmujejo z ostalimi iskalci zaposlitve na trgu dela, saj jih ne zaznamuje le stigma, pač pa tudi dejanska zmanjšana delazmožnost. Na podlagi raziskave avtorici ugotavljata, da je program zaposlitvene rehabilitacije v večji meri zadovoljiv potrebe in pričakovanja tistim, ki so s programom že zaključili (predvsem zaposlenim); imajo visoko izobrazbo, se jim je izboljšalo psihično stanje. Rezultati tudi kažejo, da se splošno počutje rehabilitantov na začetku vključitve lahko celo poslabša v primerjavi s počutjem pred vključitvijo. Razlog je lahko v stresu, ki ga vključitev v program lahko povzroči. Sicer pa se večini anketirancev stanje z vključitvijo v program zaposlitvene rehabilitacije izboljša. Z vključitvijo v program zaposlitvene rehabilitacije se poveča tudi socialna vključenost rehabilitantov z motnjami v duševnem zdravju.

Za Slovenijo lahko rečemo, da obstaja malo raziskav o programih zaposlovanja, zlasti tistih, ki temeljijo na ekonometričnih tehnikah. Na primer Vodopivec (1999, str. 115) se v svoji študiji sprašuje, ali je bil program javnih del v Sloveniji v obdobju 1992-1996 učinkovit v smislu verjetnosti (ponovne) zaposlitve za brezposelno osebo. Iz njegove analize, ki je osnovana na ne-eksperimentalnem pristopu izhaja, da so udeleženci programa javnih del takoj po zaključku programa lažje našli zaposlitev, medtem ko so učinki tega programa na dolgi rok negativni. Še posebej so ti pozitivni učinki na zaposlitev vidni pri mladih brezposelnih osebah. Kratkoročne pozitivne učinke gre pripisati spremembi zaposlitve preko programa javnih del v redno zaposlitev, medtem ko so dolgoročni negativni učinki lahko povezani s stigmatizacijo udeležencev programa. Prav tako je Vodopivec (1998, str. 75) za Slovenijo ocenil tudi učinkovitost programov samozaposlovanja, ki so v osnovi namenjeni uresničevanju lastne podjetniške ideje. Iz te raziskave izhaja, da so bili udeleženci v programu samozaposlovanja manj uspešni kot pa neudeleženci. Znotraj skupine udeležencev v programu samozaposlovanja pa so boljše rezultate dosegli zlasti tisti, ki so že imeli neka začetna sredstva in so obvladali ključna podjetniška znanja.

Študijo o ocenjevanju učinkovitosti programov zaposlovanja lahko najdemo v Klužer (2008, str. 17). Program izobraževanja in usposabljanja ter program javnih del sta ocenjena z enostavno Cobb-Douglasovo funkcijo, na osnovi katere so izpeljane ocene povezovalne funkcije. Učinkovitost programov bo potrjena, če bo povezava med izdatki za programe zaposlovanja (oz. številom udeležencev) in izhodi v zaposlitev pozitivna. Klužer (2008, str.

24) ugotavlja, da imata omenjena programa zaposlovanja v splošnem pozitivne, vendar majhne učinke na ponovno zaposlitev. Omenjeni avtor opozarja tudi na druge cilje programov zaposlovanja, katerih učinki se pokažejo šele na dolgi rok, in so predvsem socialne narave.

Južnik Rotar (2011) ocenjuje direktne učinke programa javnih del za mlade. Učinkovitost programa javnih del se meri z verjetnostjo ponovne zaposlitve. Za oceno povprečnega učinka programa javnih del se uporabi Heckmanova korekcija selekcije, ki je široko uporabljena metoda, s katero se kontrolira selekcija na neopazovanih dejavnikih. Predpostavka te metode je, da porazdelitev neopazovanih dejavnikov vpliva tako na vključitev v program zaposlovanja kot na izid. Rezultati empirične analize kažejo, da ima program javnih del pozitiven učinek za zaposlitev na kratek rok, medtem ko učinki programa javnih del na dolgi rok niso več statistično značilni. Južnik Rotar (2012) tudi oceni učinkovitost programa institucionalnega usposabljanja za mlade. Učinkovitost programa institucionalnega usposabljanja se meri z verjetnostjo ponovne zaposlitve. Za oceno povprečnega učinka programa institucionalnega usposabljanja se uporabi neparametrična metoda matching, ki temelji na predpostavki pogojne neodvisnosti. Poleg tega se rezultati matching metode primerjajo še s Heckmanovo proceduro. Rezultati empirične analize kažejo, da ima program institucionalnega usposabljanja pozitiven učinek na ponovno zaposlitev na kratek rok, medtem ko na dolgi rok verjetnost ponovne zaposlitve močno pade, vendar je še vedno pozitivna.

5. TEŽAVE, SKUPNE VSEM EVALVACIJAM

Pri ocenjevanju socialnih eksperimentov kot tudi pri ne-eksperimentalnih metodah se dostikrat pojavijo dodatne težave oziroma problemi, ki so pravzaprav skupni vsem ocenjevalnim tehnikam. Reševanje teh problemov v eksperimentalnem okolju zahteva od analitika posebne sposobnosti in zmožnosti v tem smislu, da je analitik sposoben sprejeti določene odločitve in predpostavke, ki so potrebne v ne-eksperimentalni analizi. Na tej točki velja poudariti, da so ocene vpliva, dobljene s pomočjo eksperimentalnih tehnik, enako občutljive na odločitve in izbire analitika kot ocene vpliva, dobljene s pomočjo ne-eksperimentalnih tehnik. Zato bi morale ocene, dobljene s pomočjo eksperimentalnih tehnik, vključevati, čeprav temu pogosto ni tako, analize občutljivosti, ki kažejo učinek sprejetih izbir na dobljene ocene vpliva.

Običajni problem, skupen vsem evalvacijam, se pojavi tudi zaradi nepopolnih podatkov. Različni raziskovalni instrumenti lahko rezultirajo v različne ocene za isto spremenljivko za isto osebo v danem časovnem obdobju. Tako se na primer anketni podatki o dohodkih ali o prejetih socialnih podporah tipično razlikujejo od administrativnih podatkov za iste osebe in za isto obdobje. V primeru dohodkovnih podatkov se podatkovni viri, ki se uporabljajo za raziskovalne namene, dostikrat razlikujejo glede na tipe dohodkov, prisotnost ali neprisotnost kodiranih podatkov in glede na obseg manjkajočih ali nepravih vrednosti. Na podlagi vseh teh razlik v podatkovnih virih mora analitik skleniti določen kompromis, ko se odloča, na katere podatke naj se zanese. Ne glede na uporabljen vir, pa mora analitik posebno pozornost nameniti manjkajočim in nepravim podatkom.

Ena od težav, ki je skupna tako eksperimentalnim kot tudi ne-eksperimentalnim tehnikam ocenjevanja, pa je fluktuacija vzorca, kar ni isto kot osip. Tako člani eksperimentalne kot kontrolne skupine lahko fluktuirajo oz. se ne pojavijo več v vzorcu, medtem ko člani eksperimentalne skupine, ki odnehajo, pogosto ostanejo v vzorcu oziroma so še vedno evidentirani v podatkih. Pri eksperimentalnih tehnikah ocenjevanja fluktuacija vzorca predstavlja problem, ko korelira z individualnimi lastnostmi ali z vplivom udeležbe v programu. V praksi se je pokazalo, da imajo osebe, ki so v slabšem položaju na trgu dela, višje stopnje fluktuacije. Tudi če fluktuacija na enak način vpliva na eksperimentalne in kontrolne skupine, se na podlagi poskusa oceni povprečni vpliv programa le za tiste, ki ostanejo v vzorcu. Ponavadi so stopnje fluktuacije nenaključne in večje za osebe v kontrolni skupini kot pa za osebe v eksperimentalni skupini. V tem primeru je eksperimentalna ocena pristranska, saj status posameznikov, R, korelira z njihovo verjetnostjo, da bodo v vzorcu. V tem primeru eksperimentalna evalvacija postane ne-eksperimentalna, saj morajo analitiki sprejeti določene predpostavke, da se spopadejo s pristranskostjo izbire.

6. OBLIKOVANJE KAZALNIKOV ZA EVALVACIJO UČINKOV

Evalvacija učinkov zaposlovanja invalidov zajema več vplivov: finančne, ekonomske, družbene, osebne ipd. Cilj evalvacije je opredeliti in ovrednotiti vse morebitne vplive, saj lahko na ta način določimo tako stroške kot koristi programa. Rezultati se ugotavljajo kot celota.

Z evalvacijo želimo odgovoriti na dve glavni vprašanji:

1. Kakšen je vpliv programa zaposlitvene rehabilitacije na dvig zaposljivosti, izboljšanje zaposlovanje in kakovosti življenja uporabnikov storitev zaposlitvene rehabilitacije?
2. Kateri so stroški in koristi povezani s programom zaposlitvene rehabilitacije?

Evalvacija storitev zaposlitvene rehabilitacije zahteva tudi oblikovanje kazalnikov učinkov oziroma odločitev, s čim bomo merili učinkovitost izvajanja storitev zaposlitvene rehabilitacije. Nabor možnih kazalcev je seveda vezan na vsebino in namen izvajanja storitev, kot tudi na lastnosti skupine brezposelnih invalidov, ki se vključujejo v le-te. Če analiziramo na primer nek program, ki je namenjen dolgotrajno brezposelnim, potem bi bilo verjetno na mestu, da ne bi ocenjevali zgolj možnosti ponovne zaposlitve, pač pa bi bilo na mestu, da bi upoštevali še druge vidike, ki bi jih tak program zaposlovanja lahko imel (na primer boljša samopodoba, pozitivnejši odnos do dela in življenja ipd.). Tukaj pa seveda naletimo na težavo, kako sploh meriti takšne kazalce, ki so po svoji naravi nemerljivi in kako meriti lastnosti posameznika, ki so v njem samem - endogenost (na primer motivacija, sposobnosti). Potem je tukaj tudi odločitev, kdaj bomo spremljali kazalce: pred vključitvijo v program zaposlovanja in po zaključku programa zaposlovanja – koliko časa po zaključku programa zaposlovanja. Prav tako je pomembno, na katerem nivoju bomo spremljali kazalce (na nivoju posameznika, na nivoju družbe).

Predlogi delovne skupine se nanašajo na naslednje dejavnike ugotavljanja uspešnosti izvajanja storitev zaposlitvene rehabilitacije:

Področje evalviranja
V evalvacijo uspešnosti zaposlovanja invalidov bodo zajete storitve zaposlitvene rehabilitacije, kot jih določa ZZRZI.

Ciljna skupina
Ciljna skupina, za katero bomo izvedli evalvacijo so uporabniki storitev zaposlitvene rehabilitacije.

Kontrolna skupina
Vključili bomo enako veliko kontrolno skupino z enakimi značilnostmi rehabilitantov, vendar ne vključeno v zaposlitveno rehabilitacijo.

Obdobje evalviranja
Obdobje spremljanja učinkov zaposlitvene rehabilitacije bo 1- 2 leti po zaključenem procesu zaposlitvene rehabilitacije za posameznega invalida – uporabnika storitev zaposlitvene rehabilitacije.

Viri podatkov

Viri podatkov se bodo zbirali na primarni in sekundarni ravni:

- na primarni ravni: uporabniki storitev zaposlitvene rehabilitacije
- na sekundarni ravni: Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, Zavod Republike Slovenije za zaposlovanje, Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, Sklad za vzpodbujanje zaposlovanja invalidov, Center za socialno delo ipd. Podatke na sekundarni ravni lahko zbiramo od pričetka izvajanja programa zaposlitvene rehabilitacije, podatke na primarni ravni pa s pričetkom izvajanja evalvacije ter eno in dve leti po zaključku rehabilitacije. Kot metode ugotavljanja učinkov bomo uporabili podatke, ki jih zbirajo izvajalci zaposlitvene rehabilitacije ob vključitvi invalidov v storitve zaposlitvene rehabilitacije in samoocenjevalne vprašalnike, ki jih izpolnijo invalidi. Predlagamo tudi, da se doda vprašalnik v storitvi B tudi ob zaključku rehabilitacije in se ob tem primerja rezultate.

Opozarjamo, da je zbiranje podatkov za namen študije lahko problematično s stališča varovanja osebnih podatkov. Npr. podatki o socialnih pomočeh, prejemkih rehabilitantov, plačah ipd. so osebni podatki.

Kazalniki evalviranja

Evalvacijo učinkov uspešnosti procesa zaposlitvene rehabilitacije lahko spremljamo po naslednjih kazalnikih:

- strošek brezposelnosti invalidov,
- strošek izvajanja storitev zaposlitvene rehabilitacije (denarni prejemki, prevozni stroški, stroški delovanja strokovnih timov, stroški delovna rehabilitacijskih komisij),
- strošek zaposlitve invalidne osebe in ohranjanja delovnega mesta,
- koristi programa zaposlitvene rehabilitacije.

Okvirna področja, s pomočjo katerih bi se pripravili kazalci za večletno evalvacijo zaposlovanja invalidov, za ugotavljanje napredka rehabilitantov v zaposlitveni rehabilitaciji so podana v nadaljevanju:

- pridobitev odločbe o zaposljivosti:
  - število odločb o statusu invalida,
  - število odločb o zaposljivosti v podporni zaposlitvi,
  - število odločb o zaposljivosti na zaščitenem delovnem mestu,
  - število odločb o nezaposljivosti,
  - število oseb, vključenih v storitve zaposlitvene rehabilitacije, ki niso prejeli odločbe o zaposljivosti.

- izhodi v zaposlitev in v druge organizirane oblike:
  - število zaposlitev v običajnem delovnem okolju,
  - število zaposlitev v običajnem delovnem okolju s podporo,
  - število zaposlitev v invalidskih podjetjih,
  - število zaposlitev na zaščitenih delovnih mestih v zaposlitvenih centrih in invalidskih podjetjih,
  - število zaposlitev preko programa javnih del (APZ),
  - število vključitev v program socialne vključenosti,

- Ostala možna stanja po zaključeni zaposlitveni rehabilitaciji:
  - prekinitev procesa zaposlitvene rehabilitacije,
  - vključitev v programe socialne vključenosti,
  - mirovanje,
  - drugo (upokojitev, smrt ipd)

- Vključitev v programe izobraževanja in usposabljanja:
  - število vključitev v programe usposabljanja (APZ),
  - število vključitev v programe izobraževanja (plačnik ZRSZ),
  - število vključitev v programe izobraževanja (lastno financiranje).

- Sprememba vrste in stopnje omejitev – primerjava meril ob izvajanju storitve B in ob zaključku rehabilitacije, ugotovitev napredka oz. sprememb po posameznih merilih

- Kvaliteta življenja:
  - Osebnost (socialne veščine, samozavest, samopodoba, asertivnost, samoiniciativnost, prevzemanje odgovornosti, vrednote, samokontrola, emocionalna stanja, cilji, motivacija, inovativnost...),
  - Socialnost (socialna mreža, vključevanje v lokalno okolje, medosebni odnosi,...),
  - Kognicija (stališča do dela, usposabljanja, zaposlovanja; funkcionalnost učenja, koncentracija in pozornost, miselna fleksibilnost, spominsko funkcioniranje, izboljšanje deficitarnih področij...),
  - Delo, izobraževanje, usposabljanje (finančno stanje, urejanje osebne dokumentacije preko postopkov na določeni instituciji, realnost postavljenih ciljev, veščine iskanja zaposlitve...),
  - Psihofizično stanje (osebna urejenost, fizična kondicija, splošno psihično stanje, delovna kondicija, pridobitev delovnih veščin...)
  - Enake možnosti in nediskriminacija (krepitev moči, informiranost, ozaveščenost...)
  - Zdravje (izboljšanje zdravstvenega stanje, število potreb po zdravstveni oskrbi...)

Pomembna značilnost študije bo vpetost v sedanje družbene razmere z zelo visoko stopnjo brezposelnosti, tako splošne populacije, še bolj pa populacije invalidov. Že vnaprej se moramo zavedati, da bi izpeljava študije v ekonomiji, ki se širi, dala drugačne rezultate kot izpeljava študije v ekonomiji, ki se oži.

7. LITERATURA IN VIRI

1. Angrist, J. in Krueger, A. B. (1999). Empirical Strategies in Labor Economics *v Handbook of Labor Economics (ed. Ashenfelter, O. in Card, D.)*. Amsterdam: North Holland.
2. Barnow, B., Cain, G. in Goldberger, A. (1980). Issues in the Analysis of Selectivity Bias *v Evaluation Studies Vol. 5 (ed. Stromsdorfer, E. in Farkas, G.)*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
3. Bassi, L. (1984). Estimating the Effect of Training Programs with Non-random Selection. *Review of Economics and Statistics*, 66(1984), 1, str. 36-43.
4. Berkowitz, E. (1988). Measuring the efficiency of public programs: costs and benefits in vocational rehabilitation. Philadelphia: Temple University Press.
5. Betcherman, G., Olivas, K. in Dar, A. (2004). Impact of Active Labor Market Programs. New Evidence from Evaluations With Particular Attention to Developing and Transition Countries. Washington: World Bank.
6. Betcherman, G. e tal. (2007). A Review of Interventions to Support Young Workers: Findings of the Youth Employment Inventory. Washington: World Bank.
7. Blundell, R. in Costa Dias, M. (2002). Alternative Approaches to Evaluation in Empirical Economics. CEMMAP Working Paper no. 10.
8. Blundell, R. et al. (2001). Evaluating the Employment Impact of a Mandatory Job Search Assistance Program. IFS Working Paper no. 20.
9. Bradley, S. (1994). The Youth Training Scheme: A Critical Review of the Evaluation Literature. *International Journal of Manpower*, 16(1994), 4, str. 30-56.
10. Brodaty, T., Crépon, B. in Fougére, D. (2001). Using Matching Estimators to Evaluate Alternative Youth Employment Programs: Evidence from France *v Econometric Evaluation of Labour Market Policies (ed. Lechner, M. in Pfeiffer, F.).* Berlin: Springer-Verlag.
11. Burtless, G. (1995). The Case for Randomized Field Trials in Economic and Policy Research. *Journal of Economic Perspectives*, 9(1995), 2, str. 63-84.
12. Cain, G. (1975). Regression and Selection Models to Improve Nonexperimental Comparisons *v Evaluation and Experiment (ed. Bennett, C. in Lumsdaine, A.).* New York: Academic Press.
13. Cameron, A. C. in Trivedi, P. K. (2005). *Microeconometrics: Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
14. Calmfors, L, Forslund, A. in Hemström, M. (2002). Does Active Labour Market Policy Work? Lessons from the Swedish Experiences. IFAU Working Paper no. 4.
15. Conley, R.W. (1969). A benefit-cost analysis of the vocational rehabilitation program. *Journal of Human Resources,* 4, pp. 226-252.
16. Dean, D.H. and Dolan, R.C. (1987). Issues in the economic evaluation of the vocational rehabilitation program. *Journal of Rehabilitation*, 53, 1, pp. 13-19.
17. Devine, T. in Heckman, J. (1996). The Structure and Consequences of Eligibility Rules for a Social Program *v Research in Labour Economics, Vol. 15 (ed. Polachek, S.).* Greenwich, CT: JAI Press.
18. Dickinson, K., Johnson, T. in West, R. (1987). An Analysis of the Sensitivity of Quasi-experimental Net Estimates of CETA Programs. *Evaluation Review*, 11(1987), str. 452-472.
19. Flinn, C. in Heckman, J. (1982). New Methods for Analyzing Structural Models of Labour Force Dynamics. *Journal of Econometrics*, 18(1982), 1, str. 115-168.

20. Hämäläinen, K. in Ollikainen, V. (2004). Differential Effects of Active Labour Market Programmes in the Early Stages of Young People's Unemployment. Helsinki: Government Institute for Economic Research.
21. Holland, P. (1986). Statistics and Causal Inference. *Journal of the American Statistical Association*, 81(1986), 396, str. 945-970.
22. Heckman, J. (1998). The Economic Evaluation of Social Programs *v Handbook of Econometrics, Vol. 5 (ed. Heckman, J. in Leamer, E.)*. Amsterdam: Elsevier.
23. Heckman, J., Ichimura, H. in Todd, P. (1997). Matching as an Econometric Evaluation Estimator: Evidence from Evaluating a Job Training Program. *Review of Economic Studies*, 64(1997), 4, str. 605-654.
24. Heckman, J., LaLonde, R.J. in Smith, J.A. (1999). The Economics and Econometrics of Active Labour Market Programs *v Handook of Labor Economics (ed. Ashenfelter*, *O. in Card, D.).* Amsterdam: Elsevier.
25. Heckman, J. in MaCurdy, T. (1986). Labour Econometrics *v Handbook of Econometrics (ed. Griliches, Z. in Intriligator, M.).* Amsterdam: North-Holland.
26. Hujer, R. in Caliendo, M. (2000). Evaluation of Active Labour Market Policy: Methodological Concepts and Empirical Estimates. IZA Discussion Paper no. 236.
27. Hujer, R., Maurer, K. in Wellner, M. (1999). Estimating the Effect of Vocational Training on Unemployment Duration in West Germany. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik,* 218(1999), str. 619-646.
28. Hujer, R. in Wellner, M. (2000). The Effects of Public Sector Sponsored Training on Individual Employment Performance in East Germany. IZA Discussion Paper no.141.
29. Hübler, O. (1998). Berufliche Weiterbildung und Umschulung in Ostdeutschland. ZEW Wirtschaftsanalysen Band 31.
30. Južnik Rotar, L. (2011). Effectiveness of the Public Work Program in Slovenia. *Managing Global Transitions,* vol. 9, no. 3, pp. 275-287.
31. Južnik Rotar, L. (2012). How Effective is the Slovenian Institutional Training Program in Improving Youth's Chances of Reemployment? *Eastern European Economics,* vol. 50, no. 3, pp. 97-109. *Forthcoming*.
32. Klužer, F. (2008). Ocena učinkovitosti aktivne politike zaposlovanja z združevalno funkcijo. *IB revija,* 2(2008), str. 17-27.
33. LaLonde, R. (1986). Evaluating the Econometric Evaluations of Training Programs with Experimental Data. *American Economic Review*, 76(1986), 4, str. 604-620.
34. Larsson, L. (2002). Evaluating Social Programs: Active Labor Market Policies and Social Insurance. IFAU Dissertation Series no. 1.
35. Larsson, L. (2003). Evaluation of Swedish youth Labour Market Programmes. *Journal of Human Resources*, 38(2003), 4, str. 891-927.
36. Layard, R., Nickell, S. in Jackman, R. (1991). *Unemployment, Macroeconomic Performance and the Labor Market*. Oxford, UK: Oxford University Press.
37. Lechner, M. (1999a). Earnings and Employment Effects of Continuous Off-the-job Training in East Germany After Unification. *Journal of Business and Economic Statistics*, 17(1999), str. 74-90.
38. Lechner, M. (1999b). Identification and Estimation of Causal Effects of Multiple Treatments Under the Conditional Independence Assumption. Discussion Paper 9908. University of St. Gallen.
39. Lechner, M. (2000). An Evaluation of Public Sector Sponsored Continuous Vocational Training Programs in East Germany. CEPR Working Paper no. 9901.

40. Martin, J. in Grubb, D. (2001). What Works and for Whom: A Review of OECD Countries' Experiences With Active Labour Market Policies. *Swedish Economic Review*, 8(2001), str. 9-56.
41. Mukkavilli, S. (2008). Evaluation of Active Labour Market Programme for Youth in Kosovo. DevTech Solution, UK.
42. Nivorozhkin, A. (2005). An Evaluation of Government-sponsored Vocational Training Programmes for the Unemployed in Urban Russia. *Cambridge Journal of Economics,* 29(2005), str. 1053-1072.
43. O'Connell, P.J. in McGinnity, F. (1997). The Employment and Earnings Effects of Active Labour Market Programmes Among Young People in Ireland. *Work, Employment and Society,* 11(4), str. 639-661.
44. O'Leary, C. (1997). A Net Impact Analysis of Active Labor Programs in Hungary. *The Economics of Transition*, 5(1997), 2, str. 542-577.
45. O'Leary, C. et al. (2001). *Manual on Evaluation of Labour Market Policies in Transition Economies.* Geneva: ILO.
46. Pannenberg, M. (1995). *Weiterbildungsaktivitäten und Erwerbsbiographie – Eine Empirische Analyse für Deutschland.* Frankfurt, New York: Campus-Verlag.
47. Ponikvar, J. in Popit Tkalec, P. (2008). Vpliv zaposlitvene rehabilitacije na kakovost življenja oseb z motnjami v duševnem zdravju. Magistrsko delo. Ljubljana: FDV.
48. Puerto O.S. et al. (2007). Labour Market Impact on Youth. A Meta-Analysis of the Youth Employment Inventory. Washington: World Bank.
49. Puhani, P. in Steiner, V. (1997). The Effectiveness and Efficiency of Active Labour Market Program in Poland. *Empirica,* 24(1997), str. 209-231.
50. Richardson, K. in van den Berg, G. (2006). Swedish Labor Market Training and the Duration of Unemployment. IZA Discussion Paper no. 2314.
51. Roy, A. (1951). Some Thoughts on the Distribution of Earnings. *Oxford Economic Papers*, 3(1951), str. 135-146.
52. Rubin, D. (1973). The Use of Matched Sampling and Regression Adjustment to Remove Bias in Observational Studies. *Biometrics*, 29(1973), str. 185-203.
53. Rubin, D. (1974). Estimating Causal Effects of Treatments in Randomized and Non-randomized Studies. *Journal of Educational Psychology*, 66(1974), str. 688-701.
54. Rubin, D. (1977). Assignment to Treatment Group on the Basis of a Covariate. *Journal of Educational Statistics*, 2(1977), str- 1-26.
55. Rubin, D. (1979). Using Multivariate Matched Sampling and Regression Adjustment to Control Bias in Observational Studies. *Journal of the American Statistical Association*, 74(1979), str. 318-328.
56. Rubin, D. in Thomas, N. (1992). Characterizing the Effect of Matching Using Linear Propensity Score Methods with Normal Covariates. *Biometrika*, 79(1992), str. 797-809.
57. Sianesi, B. (2001). An Evaluation of Active Labour Merket Programmes in Sweden. IFAU Working Paper no. 5.
58. Sianesi, B. (2002). Differential Effects of Swedish Active Labour Market Programmes for Unemployed Adults During the 1990s. IFAU Working Paper no.5.
59. Smith, J. in Todd, P. (2005). Does Matching Overcome LaLonde's Critique of Nonexperimental Estimators? *Journal of Econometrics*, 125(2005), str. 305-353.
60. Struyven, L. (2004). Design Choices in Market Competition for Employment Services for the Long-Term Unemployed. OECD Social, Employment and Migration Working Paper no. 21.

61. Smith, J. in Todd, P. (2005). Does Matching Overcome LaLonde's Critique of Nonexperimental Estimators? *Journal of Econometrics*, 125(2005), str. 305-353.
62. Verbeek, M. (2004). *A Guide to Modern Econometrics*. Chichester: John Wiley & Sons.
63. Vidmar, j. in Rihter, L. (2009). Evalvacija izvajanja storitev zaposlitvene rehabilitacije in evalvacije izhodov iz zaposlitvene rehabilitacije v letu 2008. URI – Soča.
64. Vodopivec, M. (1998). Turning the Unemployed into Entrepreneurs: An Evaluation of a Self-Employment Program in a Transitional Economy. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 3(1998), 1, str. 71-96.
65. Vodopivec, M. (1999). Does the Slovenian Public Work Program Increase Participants' Chances to find a Job? *Journal of Comparative Economics*, 27(1999), 1, str. 113-130.
66. Wooldridge, J. M. (2002). *Econometric Analysis of Cross-Section and Panel Data*. Cambridge, MA: MIT Press.

VIRI

- Hemenway, D.E. and Rohani, F. (1994). A cost-benefit analysis of the employment of people with disabilities in Florida: final report.
- James, S. (2000). Cost-Benefit analysis of the Mainstream supported employment programme 1998.
- Massachusetts Rehabilitation Commission (2004). Evaluation of Massachusetts' public vocational rehabilitation program.
- Računsko sodišče Republike Slovenije (2011) Revizijsko poročilo zaposlovanje invalidov v Republiki Sloveniji
- Uredba o določitvi kvote za zaposlovanje invalidov. UL RS, št. 32/2007.
- Zakon o zaposlitveni rehabilitaciji in zaposlovanju invalidov (neuradno prečiščeno besedilo z dne 9. 11. 2011, spletna stran Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve)